

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Sønderjysk Månedsskrift

1 • 2010

Sønderjysk Månedsskrift

Udgivet af
Historisk
Samfund for
Sønderjylland

Pris for medlemskab
295 kr. årligt incl. moms
og forsendelse.
Enkeltnumre 35 kr.
Særnumre 45 kr.

Ekspedition
Haderslevvej 45
6200 Aabenraa
Tlf. 74 62 46 83
hssdj@hssdj.dk
www.hssdj.dk

Kontortid
Mandag-torsdag 9-14

Redaktion
Kim Furdal (ansv.)
Museum Sønderjylland
ISL-Lokalhistorie
Haderslevvej 45
6200 Aabenraa
Tlf. 74 62 58 60
kifu@museum-
sonderjylland.dk

Lennart Madsen
Museum Sønderjylland
6100 Haderslev

Elsemarie Dam-Jensen
Museum Sønderjylland
6270 Tønder

© Sønderjysk Månedsskrift og forfatterne

Layout
Tekst & Design
Haderslev

Tryk
Winds Bogtrykkeri A/S
Haderslev

I dette nummer

Redaktionen..... 3

*Hertug Hans den Ældre og drabet på
kroværten i Nortoft* 4

Det var ikke nogen let sag for hertugen at styre de fjerneste dele af hertugdømmet. Ph.d. Mikkel Leth Jespersen, Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek i Flensborg, har fundet en drabssag fra 1561, som kaster lys over problemerne med den langsomme kommunikation mellem magtens centrum og hertugdømmets udkanter.

Fra 1600-tallets Løgumkloster Birk 13

Tingbøgerne bringer læseren tæt på det levende liv i fortiden og ikke mindst på skyggesiderne. Svend Jacobsen, der netop har udgivet Løgumkloster Birks tingbøger 1631-1673, fortæller her om nogle af de historier, han har fundet i tingbøgerne.

Hørup sogn på Als i krigsåret 1864 21

Krigshandlingerne i 1864 var bestemt ikke afsluttet med stormen på Dybbøl 18. april. Den 29. juni 1864 satte preusserne over Als Sund, hvilket blev til et blodigt slutspil med den fuldstændige besættelse af Als. Anton Marckmann fortæller om kampene i Hørup sogn og de faldne.

Fra Als Sund til det Caribiske hav 31

Hvad har de Hollandske Antiller til fælles med Sønderborg? Forfatter Frode Kristoffersen giver svaret i dette causeri om samfærdslen mellem Als og Sundeved.

Bognyt 34

Det sker - i Museum Sønderjylland 36

Bagsiden om forsiden 40

De sønderjyske birker var ikke nogen ensartet gruppe af retsdistrikter. Til gengæld havde de det til fælles, at de alle havde en anden forhistorie end hertugdømmets herreder. Ph.d. Gerret Liebing Schlaber giver et overblik over birkernes historie.

Forsidebilledet:

Varnæs birk som det er gengivet i Theodor Gliemanns atlas.

Støtte til temanummer om Flensborg

Af redaktionen

SOM ALLE ANDRE kulturtidsskrifter er også Sønderjysk Månedsskrift afhængigt af støtte fra fonde, legater og andre. Støtten er afgørende for en smuk og læsevenlig layout, men også for tiltag, som ligger ud over bladets normale rammer. Det var derfor særdeles glædeligt, da Lauritz og Augusta Dahls Mindelegat II kort før jul med-

delte, at legatet ville støtte udgivelsen af temanummeret om Flensborg i anledning af byens 725-års byjubileum med et pænt beløb.

Redaktionen sender en varm tak for støtte til bladet om byens historie. ■

Søndertorv i Flensborg

Foto: Kim Furdal.

Hertug Hans den Ældre og drabet på kroværten i Nortorf

Af Mikkel Leth Jespersen

Det var ikke altid nogen let sag for hertugen at regere over de fjernere dele af hertugdømmerne, når afstandene gjorde det vanskeligt at følge og reagere på lokale problemer. Ph.d. Mikkel Leth Jespersen, Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek i Flensborg, har fulgt en drabssag fra 1561, der kaster lys over de problemer, det kunne volde hertugen.

I DEN SØNDERJYSKE HISTORIE er Hans den Ældre tæt forbundet med Haderslev, som var hertugens residensby og derfor hovedstad for hans områder. Den del af Slesvig-Holsten, han fik ved delingen i 1544, bestod dog også af en række andre områder. I Slesvig fik han Tønder amt, Løgum kloster og Nordstrand. I Holsten fik han Rendsborg amt og Bordesholm kloster. Dertil kom den store ø Femern i Østersøen og i 1559 en tredjedel af Ditmarsken. At de mange områder lå spredt, havde stor betydning for hertugens muligheder for at regere. Haderslev var en ting, men hvordan kunne han sætte sig igennem, når der opstod problemer i de fjernt beliggende holstenske områder? Hertugen havde kun et begrænset administrativt personale til sin rådighed, og der kunne gå lang tid, før et budskab nåede fra Rendsborg til Haderslev og tilbage igen. Da hertugens krovært i Nortorf blev dræbt i 1561, viste der sig nogle af de vanskeligheder, der karakteriserede Hans den Ældres regimente i de fjernere beliggende egne af hans fyrstestat.

Drabet

Historien begynder den 1. juli, da kongens statholder Henrik Rantzau og den gottorpske kansler Adam Tratziger var på vej gennem Nortorf sogn til Rendsborg. Selskabet tilbragte natten på hertugens kro, som blev drevet af kroværten Claus Kappeln. Der lå en kro i hvert af sognene i Rendsborg amt, og ud over at drive kroerne fungerede kroværterne som hertugens lokale fogeder, der skulle betale afgifter til amtmanden i Rendsborg og stille med en væbnet rytter i tilfælde af krig. Derfor blev kroværterne som regel rekrutteret blandt hertugens eller amtmændenes væbnede svende. Endelig skulle kroværterne sørge for vogne til hertugerne, når de rejste igennem sognet. Denne pligt påhvilede således også Claus Kappeln i Nortorf.

Som kongelig statholder havde Henrik Rantzau del i den hertugelige ret til vognkørsel, og han lod således kroværten bestille to vogne i landsbyen. Om morgenen den 2. juli satte Henrik Rantzau og Adam Tratziger sig så op på den ene vogn og kørte af sted mod Rendsborg. Den anden vogn, som skulle transportere den medbragte bagage, blev ladet tilbage. Tratzigers svend, Paul Uthermark, kunne ikke få sin herres kiste op på vognen, og han spurgte derfor Claus Kappeln i en hård tone, om ikke der var bestilt flere vogne. Kroværten svarede, at statholderen kun havde bestilt to vogne, og svenden måtte besinde sig, indtil

Foto: Martin Bo Nørregård.

Det var formentlig arbejdsvogne af denne type, kroværten havde bestilt, da han blev slået ihjel uden for kroen i Nortorf. Denne vogn med dobbelt forspand findes udskåret i et 1500-tals skab fra Ditmarsken, som i dag befinder sig på Museumsberg i Flensborg.

endnu en vogn nåede frem fra landsbyen. Det stillede ikke Paul Uthermark tilfreds, og han kaldte Claus en drukkenbolt. Når kisten var blevet læsset på vognen, skulle han få med ham at bestille. Da var den tredje vogn ankommet, og Claus sagde til svenden, at nu kunne han godt køre. Lige meget hjalp det, og heller ikke da kroværtens hustru bad ham ti gange med Guds vilje om at begive sig af sted, forlod Paul Uthermark kroen. En adelsmand ved navn Christoffer Ahlefeldt havde også forgæves bedt ham tage af sted. Til sidst havde Claus Kappeln rejst sig og var gået hen mod svenden, mens han spurgte, "hvad vil du så have af mig, hvad mangler du?". Hustruen havde forsøgt at holde ham tilbage, men uden held. Svenden slog da kroværten til jorden, trak sit sværd og stak det i ham. Han hev kroværten op fra jorden og satte en

bøsse i ryggen på ham - Christoffer Ahlefeldt råbte, "det er min bøsse, giv mig den", hvorefter bøssen var gået af. Den sårede krovært var blevet bragt ind i huset, hvor han døde med det samme.

Beskrivelsen af drabet var baseret på hustruens beretning, og efterfølgende blev to andre vidner afhørt. Det ene var Hans Herders fra Nortorf, som ikke havde været til stede fra begyndelsen, men var kommet ud af sit hus og havde set Claus ligge på jorden. Det andet vidne hed Hans Poss, og det var ham, der skulle fragte Henrik Rantzaus oppakning til Rendsborg. Han var egentlig begyndt at køre, men da han så sig tilbage, lå Claus på jorden, og flere ryttere var stimlet sammen om ham. Noget kunne tyde på, at de to sidste vidner nødtigt ville involveres i sagen. Ud over afhøringerne blev der foretaget en besigtigelse

se af skaderne på liget. Der var et sår i hovedet og sår på begge lår. En arm var blevet brun og blå, og rundt om halsen var liget blevet noget brunt. Til stede under vidneafhøringen og ligsynet var sognepræsten mester Samuel Meyer og seks andre navngivne mænd fra lokalområdet.

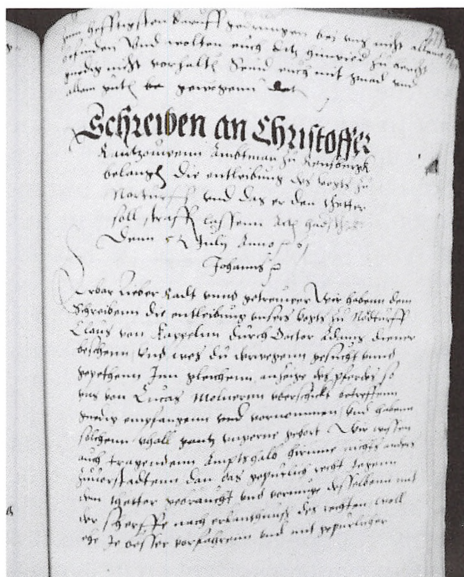
Hertugen og amtmanden

Beskrivelsen af det dramatiske optrin blev den 3. juli afsendt af Christoffer Rantzau, der var amtmand i Rendsborg, hvor drabsmanden nu sad fangen. Senest to dage efter havde Hans den Ældre modtaget brevet i Haderslev, for den 5. juli svarede han Christoffer Rantzau. Hertugen fremførte, at hans fyrstelige embede fordrede, at gerningsmanden blev stillet for retten og idømt en passende straf. Drabet var slemt nok i sig selv, men fordi kroværten - også omtalt som fogeden - var blevet dræbt, mens han var i færd med at bestille vogne på hertugens vegne, var det en særlig alvor-

lig forbrydelse. Hertugen kunne under ingen omstændigheder acceptere, at undersåtterne overfaldt hans befalingsmænd, og gerningsmanden skulle derfor stilles for byrådet i Rendsborg og straffes.

Hans den Ældre så gerne, at sagen blev afsluttet snarest muligt, men det skulle komme til at gå helt anderledes. Adam Tratziger var gottorpsk kansler, og det var derfor Hans den Ældres snarrådige yngre broder, hertug Adolf af Gottorp, der først kom den fængslede svend til hjælp. Den 7. juni skrev han et brev til byrådet i Rendsborg, hvori han frarådede at straffe Paul Uthermark og i stedet afslutte sagen ved forlig. Hvis en af rådmændene en dag skulle komme til at begå et drab og få brug for fyrstelig nåde, ville Adolf gøre gengæld. Stillede de derimod drabsmanden for retten, skulle de ikke senere regne med hans hjælp. Byrådet valgte den forsigtige løsning at give Adolfs skrivelse til amtmanden, som efterfølgende sendte den videre til Hans den Ældre.

Hertugen var nu blevet klar over, at sagen ikke uden videre kunne afslut-

Indførelsen af hertugens brev til Christoffer Rantzau af 5. juli 1561 i hertugens brevbog. Overskriften lyder: "Schreiben an Christoff Rantzowenn Amtbman zu Rensburgk belangen die Entleibung des Vogts zu Norturff und das er den Thetter soll straffen lassenn". I dansk oversættelse: "Skrivelse til Christoffer Rantzau, amtmand i Rendsborg, angående drabet på fogeden i Nortorf og at han skal straffe gerningsmanden".

tes, og den 10. juli skrev han til sin gode ven og råd Sivert Rantzau. Sagen voldte ham megen ærgrelse, og fra flere sider blev der nu fremsat påstande om gerningsmandens uskyld og undskyldninger for hans handling. Hertugen mente dog ikke, at skyldsspørgsmålet stod til diskussion. Endelig beklagede hertugen sig over amtmanden Christoffer Rantzau, der havde siddet hans befaling overhørig, hvilket havde medført, at forløbet var blevet yderligere kompliceret. Den langsommelige kommunikation og amtmandens tøven betød, at sagen var ude af hertugens kontrol.

Fyrstelig forbøn

Flere af Hans den Ældres slægtninge viste sagen stor interesse, og den 12. juli havde han modtaget forbønsskrivelser for drabsmanden fra Adolf, sin moder Sofia og sin søster Dorothea. I et brev til Christoffer Rantzau beklagede hertugen denne udvikling i sagen, som han tilskrev amtmandens manglende reaktion på hans oprindelige ordre. Endnu engang indskærpede han sagens alvor. Christoffer Rantzau skulle snarest muligt arrangere en retsdag med den dræbtes slægt, og ved samme lejlighed skulle borgmester og råd i Rendsborg afsige dom i sagen. Derefter skulle fangen sættes tilbage i fængslet, og der skulle gå bud til hertugen med en betænkning og informationer om, hvorledes dommen var faldet ud. Amtmanden skulle afvente videre instrukser.

Samme dag svarede Hans den Ældre sine slægtninge. Første brev var til Adolf, der havde hævdet, at drabet blev begået i nødværge, og at drabsmanden derfor var uskyldig. Han mente, at sagen kunne afgøres ved for-

soning og forlig. Hvor gerne Hans end ville efterkomme Adolfs forbøn, gik det ikke an. Dels var der hensynet til den dræbtes frænder, dels hensynet til hertugens myndighed. Som hertugen tidligere havde forklaret Christoffer Rantzau, var sagens springende punkt, at kroværten havde været foged og i færd med at bestille vogne, da han blev dræbt. Hvis det stod enhver frit for at overfalde dem, der på hertugens vegne bestilte vogne, var der til sidst ingen, der ville påtage sig opgaven. Der var både tale om et mellemværende i forhold til den dræbtes frænder og om en krænkelse af hertugen højhed og person. Hans var overbevist om, at Adolf ikke kunne acceptere en sådan hån af sin bror. Det ville være mest passende at lade sagen gå rettens gang og stille drabsmanden for en domstol. Nok kunne han unde svenden sit liv, og selv ville han jo ikke få noget ud af en håndfuld blod, men en løsladelse var ikke mulig på grund af sagens alvor. Brevet til moder og søster havde samme indhold.

Da Christoffer Rantzau den 18. juli skrev til hertugen igen, havde han modtaget befalingen om en snarlig afgørelse i sagen. Han kunne meddele, at noget sådant endnu ikke havde været muligt, da de fyrstelige råder havde været i Rendsborg i forbindelse med forhandlinger om Ditmarsken. Da havde hertug Adolfs råder og andre adelige bedt Christoffer Rantzau om ikke at fare for hårdt frem i sagen. Dertil føjede han forskellige andre undskyldninger for udsættelsen. Nu var det dog lykkedes at få fastsat en retsdag den 22. juli, hvor de involverede parter var blevet indkaldt. Christoffer Rantzau mente, at hertug Adolf også ville sende nogle repræ-

sentanter. Desuden ville han gerne vide, om der skulle appelleres, hvis den anklagede blev frifundet, og om der skulle tilstås appel, hvis han blev dødsdømt. Amtmanden undskyldte, at han ikke havde efterkommet hertugens ordre, og bad ham om fortsat at være hans nådige herre.

Fangen flygter

Snart tog sagen en helt ny drejning. Den 23. juli skrev Christoffer Rantzau til hertugen, at drabsmanden var

stukket af sammen med byens bøddel. Flugten havde fundet sted ved nattetide den forgangne lørdag (den 19. juli). Amtmanden beklagede situationen, men skød i øvrigt skylden på borgmestre og råd, som havde ventet med at stille drabsmanden for retten. Hertugen instruerede nu Christoffer Rantzau om, at han skulle indkalde hele byrådet og byens dommere. På mødet skulle han lade dem vide, at de ville blive straffet, hvis de holdt drabsmanden skjult. Hertugen

Våbenskjoldet var et symbol på hertugens overhøjhed. Det er tænkeligt, at den besværlige sag om drabet på Claus Cappeln i 1561 var medvirkende til, at Hans den Ældre i 1566 fik dette våbenskjold sat op på rådhuset i Rendsborg. I hovedskjoldet ses den norske løve (da de slesvigske hertuger regnede sig som arvinger til Norge), de to slesvigske løver, det holstenske skjold eller nældeblad, Ditmarskens rytter og Stormarns svane. I midterskjoldet ses de oldenborgske striber og korset for Delmenhorst.

Foto: Mikkel Leth, Jespersen.

Foto: Mikkel Leth Jespersen.

Rendsborg by og slot var et vigtigt led i Slesvig-Holstens forsvar. Derfor var lejesvende og andre militære personer ikke noget sjældent syn i byen. På billederne ses knægtudsmykninger fra et af byens få bevarede renæssancehuse, opført i 1566.

mente, at de havde haft en finger med i spillet ved flugten, som ikke kunne være gået ubemærket hen. Den dræbtes frænder havde allerede beklaget sig hos hertugen.

Da byens råd og dommerne samledes, dømte de den bortløbne Paul Uthermark fredløs. Christoffer Rantzau begrundede den 27. juli dommen over for hertugen med henvisning til, at selvom drabet var sket i nødværge, så lovliggjorde det ikke, at Paul Uthermark var stukket af fra fængslet. Amtmanden havde dog allerede rettet blikket mod fremtiden, da han i samme brev spurgte hertugen, om ikke hans svend ved navn Hans Kikensee, der havde ventebrev på kroen i Jevenstedt, kunne gifte sig med den dræbte krovært i Nortorfs efterladte enke og overtage kroen der, indtil kroen i Jevenstedt blev ledig. Det

skulle senere vise sig, at denne ordning rent faktisk blev gennemført.

Den dræbte krovært havde ikke kun efterladt sig enke og kro, men også en broder, og den 8. august meddelte Christoffer Rantzau hertugen, at broderen var mødt op hos ham, og at han havde hjulpet ham med at udfærdige en klage mod byrådet i Rendsborg. Efter en samtale med hertugens hofjunker, Asmus Rumohr, havde den dræbtes broder dog besluttet sig for at opgive klagen for i stedet at lade sagen komme til forlig. Broderen havde dernæst forhandlet med den dræbtes enke om arven efter kroværten, og det var blevet aftalt, at enken skulle give ham 200 mark. Amtmanden havde beslægtet pengene, indtil han modtog videre instrukser fra hertugen. Sagen havde således mange parter, og de almindelige pro-

blemstillinger, der opstod, når nogen døde, var også til stede.

I samme brev fortalte Christoffer Rantzau, at boddelen fra Rendsborg, der havde hjulpet drabsmanden med at stikke af fra fængslet, var blevet fanget i Lübeck. Nu var dommerne fra Rendsborg taget til Lübeck for at forhøre fangen. Da amtmanden ikke havde været i Rendsborg, havde rådet sendt en tjener med en forespørgsel til Christoffer Rantzaus herresæde på Knoop, om han ville have en repræsentant til stede under forhøret. Amtmanden havde derefter sendt sin skriver af sted med elleve punkter, som han ønskede besvaret under forhøret. De var alle rettet mod at opklare, hvem der hjalp fangen ud af fængslet, ud af byen, over vandet og videre væk. Desuden ville amtmanden vide, om nogle af byens borgere havde været involveret i flugten.

Flugten

Forhøret af bødlen, hvis navn var Andreas Siggeman, fandt sted den 5. august. Han indledte med at fortælle, at det var en borger i Rendsborg ved navn Georg Ohm, der var ansvarlig for flugten. Han havde beordret bødlen til at lade fangen stikke af. Paul Uthermark og to i øvrigt ukendte personer ved navn David Stratius og Jochim Hedden havde otte dage før flugten lovet bødlen en belønning på 100 gylde. Georg Ohm havde garanteret for pengene og dækning af andre skader, når fangen først var ude af byen. Bødlen fortalte desuden, at Georg Ohms datter, der var gift med Hans Guldsmed, og nogle andre kvinder havde været i fængslet på dagen for flugten. Én af dem havde lovet fangen et rent lagen.

Om aftenen havde Georg Ohm sagt

til bødlen, at han ville sørge for to både til sejladsen væk fra byen. Flugten begyndte, mens bødlen var ved at hente en kande vin og derfor havde ladet fangen alene med David Stratius. De to var da løbet ud af fængslet og gennem den smalle gang ned til vandet, efterfulgt af bødlen og dennes hustru - hun kendte i øvrigt intet til planerne, men havde ligget og sovet i stuen. Sammen var de fire sejlet over Ejderen, og på den anden side fortsatte de til fods til overgangen over åen Sorge. Der havde David Stratius placeret en vogn, som de satte sig op på og kørte mod Slesvig. Ved byporten til Langestrasse var de skiltes fra Paul Uthermark. De drog ind i Slesvig til Andreas Siggemans broder, som var boddel der. For ikke at blive indhentet af forfølgere fra Rendsborg, brød de allerede op klokken otte om morgenen og nåede til Flensborg. Derfra sejlede de til Wismar og nåede således til Lübeck. Bødlen havde fået ti gylde for det, fangen havde fortæret hos ham i fængslet, og uden for krogen ved overgangen over Sorge havde han modtaget ti daler af de 100 gylde, som han var blevet lovet. Ingen rådmænd eller dommere i Rendsborg havde været involveret i flugten. På et tidspunkt havde Adam Tratzigers stalddreng været forbi fængslet, men bødlen vidste ikke, hvad han havde talt med fangen om.

Hertugens svar

Det glædede hertugen, at bødlen fra Rendsborg var blevet fanget, og at man nu havde fundet bagmanden, men han var overrasket over, at det var George Ohm, der stod bag ("das Spiell vom anfang zum ende [...] getrieben"). Som borger i Rendsborg

På Braun og Hogenbergs prospekt over Rendsborg fra omkring 1590 ses den stærkt befæstede og blomstrende renæssanceby med slottet og Vor Frue Kirke som de mest karakteristiske bygninger. Da byen ses fra nord, må de flygtende i vores historie være stukket over Ejderen på det stykke, der er gengivet på billedet.

var han både forbundet med hertugen og byen gennem troskabsed, så han havde handlet mod sin ed, ære, troskab og pligt. Rendsborg var en vigtig del af landenes forsvar, og derfor måtte en sådan forræderisk handling ved natetid, hvor han havde hjulpet fremmede, straffes hårdt. Han var ikke i tvivl om, at borgmester og råd i Rendsborg ville se til, at Georg Ohm fik sin straf.

I samme brev, som er dateret den 17. august, ville hertugen have Christoffer Rantzau's råd om, hvorvidt George Ohm skulle undrages byens lybske stadsret og sættes i fængsel på slottet i Rendsborg, eller om sagen endnu engang skulle overlades til rådet. Det måtte jo tages med i overvejelserne, at Georg Ohm, som stod bag hele rænkespillet ('das ganze Redleinspill'), var rådmændenes nabo og medborger. De kunne næppe have været helt uvidende om det passerede, og hertugen mente derfor, at de havde set igennem fingre med det. Alligevel foretrak han, at rådet selv straffede Georg Ohm, da det kunne virke betænkeligt, at Georg Ohm blev

unddraget stadsretten og ført op på slottet. Denne gang ville rådmændene tage sagen alvorligt, da de derved kunne bevise deres egen uskyld i affæren. De skulle dog ikke føle sig for sikre, eftersom hertugen stadig ville have amtmanden til at anklage dem for udskydelsen af retssagen mod den flygtede fange.

Endelig var der forholdet vedrørende den dræbtes broder og enken. Hertugen var ikke ubetinget tilfreds med, at broderen havde trukket sin klage. Klagen havde endnu gyldighed over for rådet, der havde været nølende i forhold til hertugens befaling om en hurtig afgørelse. Hertugen havde gerne set, at klagen var blevet ført mod rådet. Han var dog meget tilfreds med beslaglæggelsen af de 200 mark, og pengene måtte under ingen omstændigheder udbetales, før amtmanden modtog videre ordre.

Sagen afsluttes

I løbet af den næste måned blev sagen afsluttet, og den 17. september aflagde Christoffer Rantzau rapport til hertugen. Vedlagt brevet var dom-

Vi har ikke noget billede af historiens bøddel Andreas Siggeman fra Rendsborg eller hans broder, der også var hans kollega i Slesvig. Men her ses en samtidig illustration af to bødler i færd med at gøre sig klar til deres drabelige hverv. Den ene sliber et bøddel-sværd, den anden skal til at hamre et reb op. Billedet findes i værket Praxis rerum criminalium iconibus illustrata af Johann Beller, udgivet i Antwerpen 1562.

men over Paul Uthermark, som var blevet dødsdømt for drabet den 19. august in absentia. Dernæst fulgte to dokumenter i sagen mod Georg Ohm, som var blevet indledt den 9. september. Han blev tiltalt for at have betalt Andreas Siggeman penge for at flygte med den fangne. Den 16. september faldt den endelige dom i sagen, der ikke blot fradømte Georg Ohm livet, men også ære og gods. Vedlagt brevet var derfor et inventar over den dømtes rørlige ejendele, som alle tilfaldt hertugen.

Hertugen havde dog ikke glemt den undvegne og nu dødsdømte Paul Uthermark. Den 22. oktober skrev han til byrådet i Hamborg, at det var kommet ham for øre, at Paul Uthermark en tid lang havde befundet sig i byen, hvor nogle indbyggere holdt ham skjult. Hertugen fortalte om hans udåd og de genvordigheder, den havde medført, og befalede byrådet at fængsle den bortløbne i al hemmelighed. Derefter skulle de rapportere tilbage til hertugen, som så ville tage hånd om sagen.

Hvordan det videre gik Poul Uthermark er uvist, men begivenhederne i sommeren 1561 illustrerer, hvor vanskeligt det kunne være for hertugen at

regere i sine fjernt beliggende områder. Han var afhængig af, at de administrative mellemænd udførte hans ordre, og når det ikke skete, var der ikke meget, han kunne stille op. De lange distancer mellem områderne betød, at kommunikationen var træg, og meget kunne nå at ændre sig, før bude kunne nå frem og tilbage.

Nortorf fik dog snart en ny krovært, da det lykkedes Christoffer Rantzau at få indsat sin tidligere omtalte svend Hans Kikensee på posten. Samtidig blev svenden gift med den dræbte kroværts enke, så han ikke skulle til at starte helt fra bunden. Som nævnt havde Hans Kikensee et ventebrev på kroen i Jevenstedt, og da den blev ledig i 1563, flyttede parret videre fra Nortorf. ■

Kilder

Breve fra Christoffer Rantzau til Hans den Ældre fra 3. juli til 17. september 1561. Hansborgske Registranter 1561 side 271-323 og 1563 side 433.

Fra 1600-tallets Løgumkloster Birk

Af Svend Jacobsen

Forfatteren har netop udgivet Løgumkloster Birks tingbøger 1631-1673 i uddrag. I artiklen fortæller han om birket og nogle af de gode historier, han har fundet i tingbøgerne.

Hestetyven

DEN 1. JULI 1633 var der givetvis mange mennesker samlet på birketinget i Løgumkloster. I et par uger havde hestetyven Peder Høeg siddet fængslet på Slottet, og nu skulle sagen mod ham begynde. Det hele var egentlig startet med, at nogle mænd i Lø Herred havde fået stjålet deres heste. Derfor var herredets skriver, Mathias Nielsen fra Trøjborg, mødt frem på Løgumkloster birketing, hvor han udvekslede håndtryk med birkefogeden Mathias Tychsen og bad om, at mændene fra Lø Herred "ikke for længe måtte opholdes med deres ret".

Forskellige mænd, som vidste noget om tyverierne, blev afhørt. Det viste sig, at Peder Høeg igennem nogen tid havde stjålet heste og solgt dem videre, ofte langt sydpå i Slesvig og Holsten. En af de bestjålne var Laurids Iversen i Harris, som krævede, at Peder Høeg skulle "bekomme den ret, som en åbenbar tyv bør have".

Da der var gået nogen tid, begærede Mathias Nielsen en afgørelse, og birkefoged Mathias Tychsen udnævnte 12 af birkets mest fremtrædende gårdmænd, som sammen med ham skulle bestemme sagens videre for-

løb. Efter en ganske kort forhandling dømtes Peder Høeg "i skarpretterens hænder". Afgørelsen har sikkert sendt et gys gennem forsamlingen, for det betød, at den anklagede skulle "pinligt forhøres", altså underkastes tortur. Det var proceduren i sager af denne art, og bagtanken var først og fremmest at få eventuelle navne på medskyldige frem. Man var udmærket klar over, at tilståelser, fremtvunget på denne måde, ikke nødvendigvis havde den store værdi, for med til proceduren hørte, at den tiltalte ugen efter blev spurgt, om han nu også mente, hvad han havde fortalt under forhøret! Selv om det så sort ud for Peder Høeg, undslog han sig dog ikke for i forbifarten at lade en bemærkning falde til Laurids Iversen om, at hvis de senere mødtes, så skulle han vel "komme til rette med ham".

Den 8. juli mødtes man igen på birketinget, og folkene fra Lø Herred havde også taget turen til Løgumkloster. Peder Høeg havde åbenbart under forhøret angivet Mathias Kalleisen, "som kendte hver vej og sti i Angel", og Niels Iversen i Vollum, som havde stjålet sammen med ham, men dette sidste trak han tilbage. Alle ventede nu spændt på dommen, men Mathias Tychsen var en forsigtig mand. Han må på forhånd have orienteret sin øverste overordnede, Hertugen af Gottorp, om sagen. Derfor ville han afvente besked fra Gottorp, før han afsagde dom, men det blev de

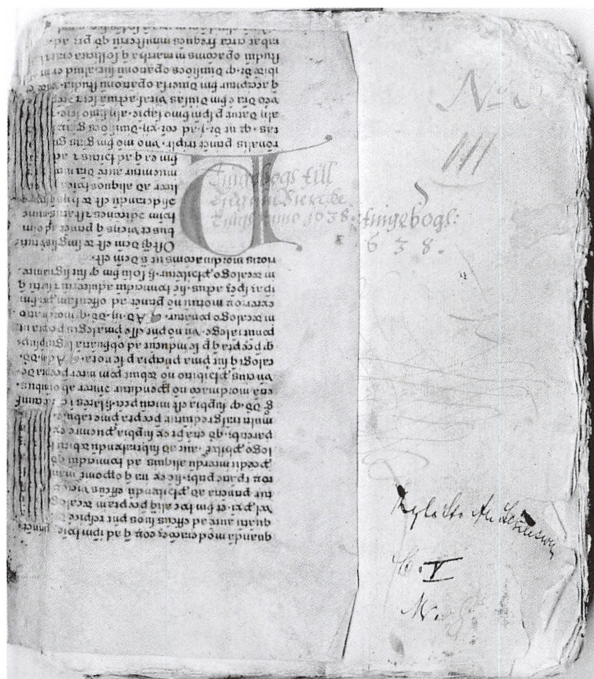
andre involverede for meget. De sagde: Nej! - nu ville de have sagen afgjort, og "bøddelen vil heller længere tøve". Så bøjede Mathias Tychsen sig og sammenkaldte et nyt nævn bestående af 12 ansete gårdmænd, og de dømte Peder Høeg til "galge og gren at hænge".

Sagen om hestetyven Peder Høeg er gengivet, som det findes beskrevet i Løgumkloster Birks tingbog fra 1633. Det var en spektakulær sag, men alligevel blot et eksempel på de mange sagsforløb, der udspandt sig på birketetinget. Fra Løgumkloster Birk er der bevaret tingbøger fra årene 1631-39, 41, 46-47, 60-61, 63-64, 72-73 og fra 1690 og frem. De mest værdifulde er bøgerne fra 1631-39, som alle er bevaret i deres helhed, og som giver et enestående billede af birkets liv i perioden, samt den meget omfattende ting-

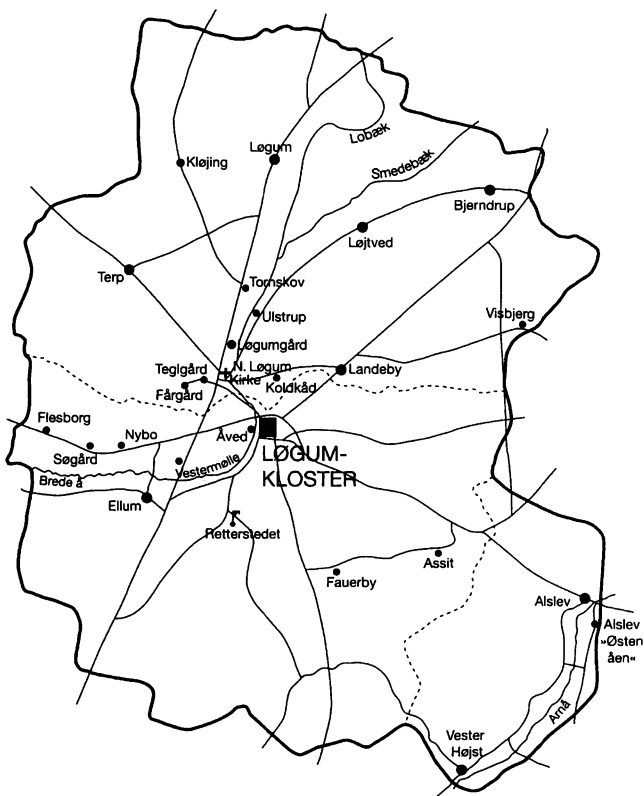
bog fra 1660-61. Her støder man på virkningerne efter Trediveårskrigen og Svenskekrigene, og det fremgår, hvordan disse verdenshistoriske begivenheder påvirkede de små sønderjyske bondesamfund. I tingbøgerne fra 1690 og frem ændrer formen og sproget sig og bliver mere juridisk knudret, så bøgerne ændrer karakter og bliver vanskeligere at læse og forstå.

Aktørerne på tinge

Det var et broget persongalleri, der optrådte på birketetinget. Det kunne være embedsmænd, præster, gårdmænd og husmænd, håndværkere, købmandssvende, hyrder, tjenestefolk og mange andre. Alle aldre var repræsenterede. Det kunne være unge mænd, der havde drukket for meget på Løgumkloster Marked og var kommet op at slås. Det kunne

Forsiden af Løgumkloster Birks tingbog fra 1638.

Kort over Løgumkloster Birks udstrækning på tingbogens tid og frem til 1867. De to stiplede linjer deler birket i tre dele. Den nordlige er Nørre Løgum sogn, den sydlige Løgumkloster flække og landsogn og den lille mod øst den del af Højst sogn, der hørte til birket.

være gamle folk på aftægt, der "kunne mindes" fra deres ungdom, at et stykke eng havde hørt til en bestemt gård. Kvinderne optrådte også hyppigere, end man måske skulle tro. De kunne indkræve gæld, og skældsordene sad lige så løst i munden på dem som på mændene.

Den centrale figur på tinge var birkefogeden. Han skulle først og fremmest lede tinget, men havde også myndighed til at dømme, og i alt vedrørende gæld, arv, landsbystridigheder, injurier og meget andet afgjorde han sagerne alene. I mere alvorlige tilfælde, som f.eks. hestetyverierne ovenfor, allierede han sig med et slags tolvmandsnevnt for at træffe afgørelse. På denne måde fik lokalbe-

folkningen i høj grad indflydelse på beslutningerne. Vi ser også af sagen med Peder Høeg, at birkefogeden bøjer sig for folkekravet om, at nu skal der altså ske noget, nu vil man se hestetyven hængt!

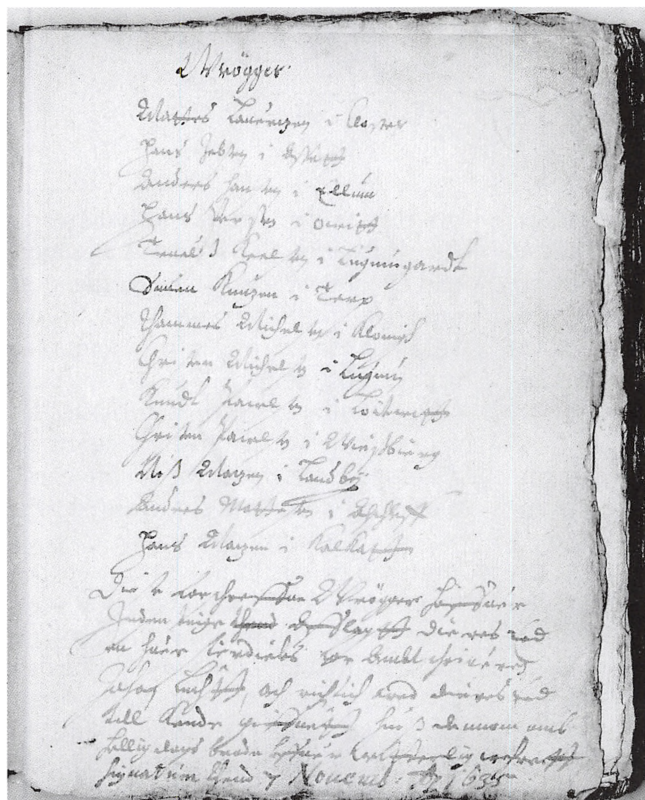
I 1600-tallet krævede det ingen speciel uddannelse at blive udnævnt til birkefoged. De fleste var lokale gårdmænd, og den vigtigste kvalifikation var, at vedkommende havde et godt kendskab til lokalområdet og dets beboere. Han skulle nyde en vis anseelse blandt menigmand, så han kunne optræde med den nødvendige autoritet. Men som vi har set, kunne han sagtens kritiseres. Da Anders Mathiesen i Alslev i 1636 stredes med nogle andre mænd i byen om rettigheden

til nogle enge, blev han rasende over, at han ikke kunne få lov til at føre yderligere vidner, og sagde, at han følte sig retsløs. Birkefogeden spurgte straks de tilstedeværende birkemænd, om han nogensinde havde forholdt Anders Mathiesen sin ret, og alle svarede, at det havde han ikke. Om de mente det eller ikke turde sige andet, kan vi naturligvis ikke vide. Men birkefogeden sluttede med at love Anders Mathiesen en retfærdig dom! Hvad den går ud på, melder tingbogen desværre ikke noget om.

I sagen ser man, at "menige birkemænd", som stod uden for tingstokkene, godt kunne være med til at træffe afgørelser. Simon Lauridsen i Løgumkloster var en mand, der ofte

kom i skænderi med de andre mænd i byen og blev beskyldt for alt muligt. Derfor spurgte birkefogeden på et tidspunkt almuen, om de vidste andet end godt om Simon Lauridsen, hans hustru og børn. Alle svarer, at de ved ikke andet end godt at sige om dem, hvorefter fogeden erklærer, at Simon er en ærlig, oprigtig mand, som han altid har været, og alle, "det være sig mand eller kvinde, og hvo det være kan", der gentager nogle krænkende ord om ham, skal bøde ti rigsdaler.

En række andre personer optrådte på tinge med bestemte opgaver: Der var birkeskriveren, som førte tingbogen, der var sandemændene, udnævnt for livstid, som skulle afgive

Tingbogens liste over vrøgere i 1635.

udtalelser i alle grovere kriminalsager, der var ransnævningene, udnævnt for et år ad gangen, som udtalte sig i røveri- og tyverisager, og der var de otte tinghørere, som på hver tingdag skulle kunne bevidne, hvad der foregik. En speciel, lidt pudsigt funktion havde vrøgerne (helligdagsfogederne). De blev udnævnt for et år ad gangen, og de skulle holde opsyn med birkemændenes moralske vandel og indberette brud på sædeligheden, blandt andet overholdelse af helligdagsfreden. I Løgumkloster Birks tingbøger optræder de relativt sjældent. Vi er dog så heldige, at deres ed er gengivet et enkelt år. Birkets vrøgere har dog været flittige nok; af amtsregnskaberne fremgår det, at der hvert år er blevet betalt masser af bøder for blandt andet arbejde om søndagen, men hvis bødeopkrævningen ikke har givet anledning til nogen konflikt, er den ikke kommet frem på tinge.

Arvesager

Sager om arv er meget hyppige, og er naturligvis nogle af de mest interessante for slægtsforskere. Tingbøgerne fungerede også som skifteprotokoller, men de meget omstændelige vurderinger af hvert enkelt stykke inventar, som man f.eks. kender fra 1700-tallets skifteprotokoller, forekommer ikke. De forsamlede arvinger indgik en aftale, som blev skrevet ned, som regel gående ud på, at en af dem overtog gården eller huset mod at "udkøbe" de øvrige, dvs. betale dem et beløb. Disse øvrige arvinger gav så afkald på al yderligere arv, og det hele blev beseglet ved, at man gav hinanden hånden og takkede hinanden for aftalen.

Enkelte ganske pudsige sager handler om, at man somme tider har forsøgt at fjerne eller sælge noget fra boet, inden der blev holdt skifte. Da Carsten Gravlund døde i 1635 uden at efterlade sig børn, syntes hans enke åbenbart, at hun godt ville tjene lidt ekstra på hans efterladenskaber, så hun solgte et par bukser og vævede noget garn for en anden kone, og da denne skulle hente det, hviskede Maren Gravlunds til hende: 'gå hjem med det, thi Carstens arvinger er herinde'!

Landsbystridigheder

Den nordlige del af birket var - ligesom i vore dage - præget af store, åbne engstrækninger omkring Brede Ås forgreninger i Lobæk og Smedebæk. Mellem mændene i landsbyerne Nørre Løgum, Løjtved og Bjerndrup, som havde part i disse enge, opstod der utallige stridigheder. Disse gik f.eks. ud på, hvor skellet var mellem de enkelte landsbyers områder, og ikke mindst, hvordan veje og stier løb. Specielt var Bjerndrup-mændene på et tidspunkt fortørnede over, at Løjtved-mændene havde forbudt dem at køre en bestemt vej, som de ellers påstod, at folk fra Bjerndrup altid havde brugt. Sådanne sager var altid komplicerede og varede meget længe. Bevisførelsen bestod fra begge sider i at fremlægge diverse gamle breve, som dokumenterede de enkelte gårdes rettigheder, samt at føre en række vidner, som kunne huske, hvordan det tidligere havde forholdt sig med dette eller hint.

Birkefoged Mathias Tychsen skulle i 1634 afgøre sagen om Bjerndrup-mændenes vej. Det gjorde han ved at udnævne et stokkenævn på 12 gård-

mænd fra de andre landsbyer, som på en bestemt dag skulle møde og "efter lovbogens ret sværge Bjerndrupmændene en vej til deres by". Det var en omstændelig proces med grundige opmålinger og anbringelse af vejsten, som er minutøst beskrevet i tingbogen. Den altid forsigtige Mathias Tychsen fik derefter et tingsvidne på, at han og amtsskriveren tidligere havde forsøgt at forlige mændene i de to byer, men de ville ikke rette sig efter dem. Mathias Tychsen ville nok undgå at blive bebrejdet noget senere og har nok haft en fornemmelse af, at striden ville forsætte, hvad den faktisk også gjorde!

Skænderier

Sager om skænderier og injurier fylder også ganske godt, og i disse tilfælde var det helt afgørende, om de ord, der var brugt, kunne siges at være ærekrænkende eller ej. Det skulle fremmødte vidner udtale sig om. Ovennævnte Simon Lauridsen i Løgumkloster var af Nis Andersen blevet kaldt både Simon Kat, Simon Kneplus og Simon Flamand. Selv om vi måske ikke helt forstår betydningen af de to sidste ord, var alle tre i hvert fald stærkt injurierende. Katten må have været et upopulært dyr, da Kat tydeligvis var et groft skældsord.

I adskillige tilfælde førte det udbredte drikkeri og skænderierne naturligvis til vold og i ganske enkelte situationer til drab. I 1661 havde nogle mænd i Løgumkloster, bl.a. Laurids Andersen, åbenbart besluttet, at Frantz Schuldt skulle have bank, så de opsøgte ham i hans hus. Han var ikke nogen helt, for han flygtede fra sin kone, der stod med deres lille barn på armen, og løb ud på gaden,

hvor han gemte sig under Sidsel Børres skørter. Det hjalp ham dog ikke; forfølgerne fik hevet ham ud ved håret og tævede ham. I forbifarten havde Laurids Andersen slået hans kone og væltet hende, og det indrømmede han da også bagefter. Han syntes dog ikke, det havde været så slemt: det var ikke anderledes, end "hvis det havde været hans egen kone"!

I flere tilfælde indgik det i birkefogedens dom, at nu skulle folk altså være gode venner. Brødrene Niels og Peder Hansen i Løgum brugte jævnligt grove ord mod hinanden, og i 1638 kom også deres koner op at skændes, mens de sad og malkede. Tilsyneladende var Mathias Tychsen nu blevet træt af de mange kontroverser mellem de to familier. Han dømte Niels Hansens kone Mette til at bøde for sine "ubeviselige ord" mod svigerinden, og han erklærede Peder Hansens kone Ellen for at være "en ærlig og oprigtig hustru som tilforn", men så tilføjer han, at nu har de så også fremover at være "gode venner og brødre".

Det holdt imidlertid ikke så længe. Allerede året efter siger Niels Hansen på et tidspunkt, at hans bror Peder "holder allehånde løse folk i sit hus". Det fortryder han ugen efter, hvor han møder op og siger, at han ikke mente noget vanærende om broderen eller hans kone. Birkefogeden må igen pålægge dem, at de "efterdags skal forholde sig fredsommeligt", og sætter så den ekstra trumf på, at begge parter skal bøde ti rigsdaler, hvis de ikke retter sig efter det. Det kan være, det hjalp, i hvert fald er det sidste gang, vi hører om dem på denne måde.

Usædelighed

Amtsregnskaberne for Løgumkloster Amt, som er bevaret næsten ubrudt fra 1633, udgør et fortrinligt supplement til tingbøgerne. I regnskaberne bøderegistre udgør 'Utugt' et særligt afsnit. Når man var blevet noteret i vrøgenes sorte bog for at have overtrådt det 6. bud, blev man indberettet til amtsskriveren, der så fastsatte hvilken bøde, der skulle betales. Der var ikke så meget at diskutere omkring dette, så derfor kommer disse sager stort set ikke op på birketinget, men her kan regnskaberne bidrage med ganske mange sager, der viser, at man ikke holdt sig på dydens vej i Løgumkloster Birk. Bøderne svingede enormt meget i størrelse, og man graderede både efter folks formåen og efter, hvor alvorligt man anså forhold-

det for at være. Det billigste var, at man besvangrede sin kone før brylluppet. Det kostede normalt tre rigsdaler (den fattige Ingvard Spilmand slap med en rigsdaler), noget mere for de store gårdmands børn, og det dyreste var ægteskabsbrud. 'Sognekongen' Peder Døstrup i Alslev, som var sognefoged og havde både en helgård og en halvgård og ofte optrådte som hertugens repræsentant på tinge, fik i 1635 et barn i sit ægteskab, men et par måneder før også et barn med kohyrds datter. For den fornøjelse måtte han betale 60 rigsdaler, den ultimativt højeste bøde, der overhovedet blev opkrævet i Løgumkloster!

I flere tilfælde mødte fædrene til de uægteskabelige børn frem på tinge og tinglyste disse børn og legitimerede dem, så de kunne arve på lige fod

Fårgård, der ligger isoleret for enden af en lille jordvej vest for Nørre Løgum Kirke, har gennem generationer leveret birkefogeder i Løgumkloster Birk.

Kun en af fire birkefogeder i perioden 1631-1673 boede ikke på Fårgård. Her ses gården omkring 1900.

Foto: Historisk Forening for Løgumkloster Kommune.

med faderens andre børn. Christen Iversen i Løjtved møder således i 1672 op og tinglyser en uægte søn Hans med tre "ustraffelige får", som han nu straks vil levere ham.

Afslutning

Kombinationen af de omhyggeligt førte tingbøger for Løgumkloster Birk og de meget velbevarede regnskaber for Løgumkloster Amt bevirker, at man har en helt enestående mulighed for at følge hele befolkningen i dette begrænsede område fra 1630'erne og frem. Alle indbyggerne kan følges med navn, deres indbyrdes slægtsforhold kan med større eller mindre sikkerhed

etableres i mange tilfælde, deres økonomiske forhold afsløres, deres boligforhold og sociale relationer belyses, og vi kan se, om de har holdt sig på dydens smalle vej. Det kan være tungt og tidskrævende at gennemgå de originale kilder, men det opvejes til fulde af det fantastiske indblik, man får i almindelige menneskers dagligdag for 3-400 år siden. ■

Litteratur

Svend Jacobsen: *Løgumkloster Birks tingbøger 1631-1673. De bevarede årgange i uddrag*. Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 103, Aabenraa 2009.

Ca. 1 km syd for Løgumkloster Kirke og Slottet ligger retterstedet, som var i brug i perioden 1631-1673. Det var her, hestetyven Peder Høeg blev hængt i 1633, og drabsmanden blev halshugget i 1638.

Hørup sogn på Als i krigsåret 1864

Af Anton Marckmann

De fleste ser stormen på Dybbøl 18. april som enden på krigen i 1864, men efter sammenbruddet af de politiske forhandlinger satte Bismarck trumf på. Den 29. juni gik de preussiske tropper over Als Sund og erobrede på kort tid hele Als. Anton Marckman har set på de blodige begivenheder og de gravsteder, som de efterlod sig i Hørup sogn.

HØRUP SOGN PÅ SYDALS var i 1864 et Hudpræget bondesamfund, men havde også en lille fiskerbefolkning, der fandt sit udkomme ved fiskeri i Hørup Hav og i farvandet omkring Kegnæs. Den sydlige afgrænsning af sognet dannes af Hørup Hav, der som en fjordlignende udløber af Sønderborg Bugt strækker sig ind mellem Sydals og Kegnæs. Bebyggelsen i Hørup var (og er stadig) grupperet i tre byafsnit. Omkring Hørup kirke, i en afstand af ca. tre km fra havet, ligger Kirke-Hørup med huse og gårde omkring, dengang samfundets centrum for undervisning og menighedsliv. Midtvejs mod havet ligger så selve Hørup by og bygade med en række store gårde og præstegården. Nederst på den sociale rangstige, i Høruphav, tæt på kystlinjen, boede nogle fiskere og daglejere (kådnere) med deres familier i en række tætliggende, små huse i de såkaldte præste- og kapellaniinderster, og her lå også fattighuset ('e armhus'). I periferien af Hørup sogn mod øst ligger den store gård Majbølgård, der tidligere var ejet af hertugerne af Augustenborg,

men som i 1852 kom under kronen og i 1863 blev købt på statsauktion af den familie, der hidtil har ejet den uafbrudt i arv fra far til søn. Sognet omfattede tillige bebyggelserne i Lambjerg, Mjang, Majbøl og Mintebjerg.

Sognet havde tidligere udadtil ført en stort set ubemærket tilværelse, men med krigen i 1864 kom det, og især Høruphav, til at indtage en central position i krigens sidste faser og fik søgelyset rettet mod sig fra mange sider. Om nogle af de hændelser, der udspandt sig i sognet mod slutningen af den ulyksalige Anden Slesvigske Krig, vil denne artikel prøve på at belyse.

Krigens første faser

Det spegede politiske spil, der gik forud for krigen, skal ikke gøres til genstand for omtale her. Et faktum er, at de første konfrontationer indtraf den 1. februar 1864 i forbindelse med de preussisk-østrigske styrkers overgang over Ejderen. Allerede den 4. februar blev Dannevirkestillingen opgivet, og efter en 14 timer lang, strabadserende retræte i blæst og sne nåede den danske hær Flensborg. Her delte den sig i tre enheder: Ca. 26.000 mand blev den 7. februar placeret langs Dybbølstillingen, et korps blev afsat til forsvar af fæstningen Fredericia, og et bevægeligt korps trak sig tilbage nord for Kongeåen.

Den danske hær gjorde sig nu klar til at forsvare Dybbøl mod fjendens

Foto: Museum Sønderjylland - Sønderborg Slot.

Udskibningsbro, Høruphav 1864. Tegnet af en kaptajn i den danske hær F.C. Christiani. Til højre ses Thorshøj med fattighuset ('e armhus'), i midten en række træer langs stien ud til Trillen. Til venstre ses Kegnæs Ende med Vestermølle.

Den 22. marts 1864 anløb dampskibet 'Slesvig' havnen med kong Christian IX om bord. Præsten i Hørup, C.C.A. Schwensen, indfandt sig pligtskyldigst for at hilse på; han blev inviteret til taffel om bord, mens skibet lå i Høruphav. Kongens formål med besøget var at bese skanserne i Dybbølstillingen og herved medvirke til at højne soldaternes kampgejst. Hans inspektion foregik om natten under nedslag af preussiske granater.

Borgmesteren i Sønderborg, Hilmar Finsen, havde under de urolige og usikre forhold i byen sendt sin gravide kone og børn i sikkerhed i København. De førte en livlig korrespondance, næsten dagligt udvekslede ægteparret breve, hvori han giver malende (men ikke unødigt skræmmende) beskrivelser af hele situationen i Sønderborg og på Als i denne periode. Korrespondancen er bevaret på Rigsarkivet og offentliggjort i bogform i 1998. Da situationen i Sønderborg blev uholdbar, nød han fra den 10. april et gæstfrit logi hos pastor

Schwensen på præstegården i Høruphav, hvorfra han efter behov kunne tilse sine embedsopgaver i Sønderborg. Senere flyttede han sit kontor til Høruphav. Han fik den 23. marts også lejlighed til at hilse på kongen, hvis fremtræden han i et brev til hustruen beskriver, som om han altid var 'forlegen'.

Mobile feltlazaretter i Hørup sogn og på den øvrige del af Als

Den 1. februar 1864 blev der oprettet 15 lazaretter forskellige steder i Sydslesvig, men da den danske hær måtte vige, blev de i de første uger af februar alle flyttet til mere sikre områder. Fire lazaretter blev placeret i Sønderborg (bl.a. på Caroline Amalieskolen og fattiggården), tre i Augustenborg og syv andre i forskellige mindre byområder på Als. Feltlazaret nr. tre blev således flyttet fra Slesvig til Hørup den 8. februar. Her blev det indrettet i de to skolestuer i den stråttækte Hørup skole, der dengang lå i Kirke-Hørup neden for kirkebak-

ken, ganske tæt på degnegården. På grund af beskydningen af Sønderborg flyttede de derværende lazaretter i begyndelsen af april til mere fredelige omgivelser inde på øen, således flyttede feltlazaret nr. 12 den 4. april fra Sønderborg til Lambjergskov. Disse mobile lazaretter var normeret til en belægning på op til 50 patienter med "mindre betydelige" sygdomme. Sværere kvæstede, f.eks. fra krigshandlingerne på Dybbøl, blev efter behandling i Sønderborg overført til lazaretet på Augustenborg slot eller udskibet til Fyn eller København. På de mindre alsiske lazaretter blev det lægelige tilsyn og behandling hyppigt varetaget af såkaldte underlæger, ofte medicinske studerende, der havde læst i nogle år, eller af ganske nybakte læger. På lazaretet i Lambjergskov tiltrådte underlæge Johan C.E. Clemensen den 5. april, og på lazaretet i Hørup blev underlæge Niels R. Bay ansat den 9. april 1864.

De to lazaretter i Hørup sogn blev, i lighed med de øvrige mobile lazaretter på Als, flyttet på grund af krigens gang. Lazaret nr. tre i Hørup blev således, efter godt 4 1/2 måneders ophold, den 25. juni flyttet til Skovby på Als og senere, den 30. juni, evakueret til Broby på Fyn. Lazaret nr. 12 blev den 21. april efter blot 16 dage i Lambjergskov udskibet til Broby på Fyn.

Dybbøl stormes. Våbenhvile

Efter stormen på Dybbøl den 18. april 1864 trak de danske styrker sig tilbage til Als, som nu var totalt afskåret fra forbindelsen over Als Sund. Soldaterne blev for en stor dels vedkommende anbragt i kantonnement, medens de gjorde sig rede til at forsvare øen med en styrke, der talte ca.

12.000 mand 'under gevær'. Krigshandlingerne blev imidlertid sat i stå den 12. maj, medens konferencen mellem de implicerede parter (og mæglere) stod på i London.

På præstegården i Høruphav indkvarteredes ca. 150 menige og et regiments stab. Fra Finsens breve til hustruen får man et indtryk af, hvordan folk i de 'finere' kredse, såsom officerer, præster, embedsmænd m.m. trods den dystre situation forstod at sætte pris på bordets glæder. Ved et selskab hos herredsfogeden i Augustenborg stod menuen på suppe med asparges, fisk i gratin, lammesteg med agurkesalat, smør og ost, rosiner og mandler og dertil rødvin, sherry og champagne, medens et simpelt hverdagsmåltid kunne bestå af risengrødsvælling og spegeflæsk med rørag eller af vandgrød og frikadeller. Den midlertidige stilstand i krigshandlingerne bevirkede, at Finsen den 12. maj kunne genoptage sit virke fra embedsboligen i Sønderborg. Han kunne sågar, udstyret med en passerseddel, besigtige de sørgelige rester af Dybbølstillingen, som den tog sig ud efter stormen.

Især efter opgivelsen af forsvaret af Fredericia den 25. april indtog det fredelige Høruphav i endnu højere grad end tidligere en central position som gennemgangsstation for informationer, forsyninger og personer mellem øen Als og resten af Danmark.

Soldatergravstedet på Hørup kirkegård

Indrammet af en lav hæk af taks findes på Hørup kirkegård et smukt og velplejet gravsted for seks danske soldater, der døde på lazaretterne i

Hørup i 1864. På en sten af gnejs står på en indlagt hvid marmorplade:

**MINDE OVER 6 DANSKE
SOLDATER DØDE PÅ
LAZARETTET I HØRUP 1864.**

Øverst på stenen er anbragt et hvidt kors. Ved siden af denne gravsten, men i samme gravsted, adskilt fra stenen af en slank tuja, står et jernkors, på hvis forside der øverst ses en engel, og fra en fremhævet indskrift læses:

**Hier ruhet Hans Henningsen aus
Terkelstoft in Angelen, geb
d. 20. April 1845, gest. in Hörup
d. 29. März 1864.**

På korsets bagside er der i korsarmene indført følgende tekst:

**Du hast ja überstanden die Leiden
dieser Zeit. Wohl dir. Du hast
empfangen die Krone der Herrlichkeit.**

Dette gravmæle har oprindeligt ligget et andet sted på kirkegården, idet man på et foto fra 1930 ser gravstenen uden jernkorset ved siden af. Gravstedet er fredet og vedligeholdes af Hørup menighedsråd.

Ved søgen i tilgængelige kilder er det muligt at finde data for de begravede seks soldater, som skal omtales i den rækkefølge, hvor de er blevet jordfæstede.

- 1) Jens Chr. Sørensen, Hedensted, født i Bredahl, Vejle amt, menig nr. 322 ved 2. artilleriregiments 9. batteri, død 21 år gammel den 9. marts 1864 på Hørup lazaret af lungebetændelse. Begravet den 12. marts.
- 2) Hans Nielsen fra Grundhøj, Vej-

Gravstedet på Hørup kirkegård for 6 danske soldater, døde på lazaret i Hørup i 1864.

strup, Fyn, menig nr. 163 ved 17. regiments 6. kompagni, død 24 år gammel den 13. april 1864 på Lambjergskov lazaret af lungebetændelse. Begravet den 17. april.

3) Hans Henningsen, Terkelstoft i Angel, født den 20. april 1845, kusk nr. 926 ved vognparken, død 19 år gammel den 29. marts 1864 på Hørup lazaret af tyfus. Begravet den 1. april. Hans kors med tysk tekst står som beskrevet isoleret fra gravstenen.

4) Morten Thomsen Madsen, Tobøl, Ribe amt, menig nr. 328 ved 6. regiments 5. kompagni, død 24 år gammel på lazarettet i Hørup den 28. april 1864 af tyfus. Begravet den 30. april.

5) Jens Hansen, Solbjerg, Sorø amt, underkonstabel på lineskibet 'Frederik den Sjette', død 24 år gammel på lineskibet den 10. april 1864 af gigtfeber, indbragt til Hørup. Begravet her den 12. maj.

6) Henrik Georgsen, Ålborg amt, menig nr. 78 ved 1. rekr.batt. 5. kompagni på lineskibet 'Frederik den Sjette', død her 24 år gammel af lungebetændelse den 9. juni 1864, indbragt til Hørup. Begravet her den 12. juni.

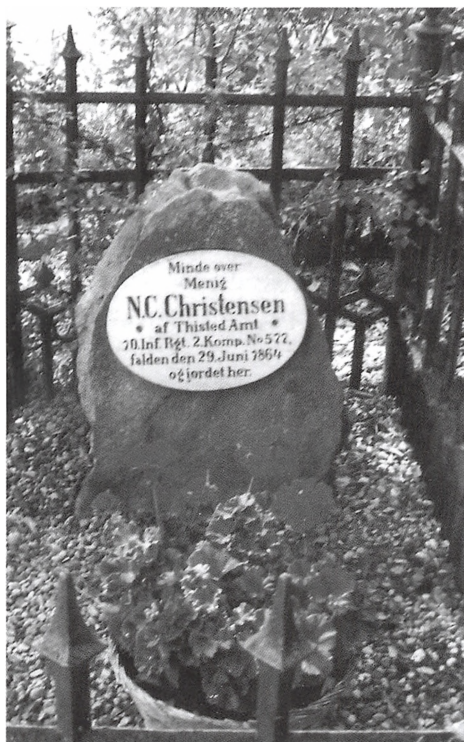
Af de seks begravede døde de tre på lazarettet i Hørup, én på Lambjergskov lazaret og to blev indbragt døde fra det sejlførende lineskib 'Frederik den Sjette', der patruljerede i farvandet omkring Ærø og Als. Tre af soldaterne døde af lungebetændelse, en alvorlig lidelse dengang, længe før den antibiotiske æra. To døde af tyfus, utvivlsomt en smitsom salmonellose-lignende tarminfektion eller dysenteri. Én døde af gigtfeber (febris rheumatica), der kan give sig udslag på forskellig vis, f.eks. i form af hjertekomplikationer.

Als besættes

Våbenstilstanden udløb den 26. juni 1864 efter forhandlingernes sammenbrud. Ved et overraskelsesangreb satte preusserne om natten den 29. juni kl. 2 i løbet af kort tid over det smalle Als Sund ved Sottrupskov med de første ca. 2.500 mand, der hurtigt fik fodfæste på Arnkilsøre. De danske styrker var uforberedte på denne situation og trak sig under spredt modstand og tab af mandskab tilbage mod syd på Kær halvø. Kl. 5.30 standsede fjenden midlertidigt fremrykningen langs en linje fra Ulkebøl til Sønderskov, og samtidig tiltrådte de desillusionerede danske styrker tilbagetrækningen mod Sydals. Størsteparten gik mod Drejet (den smalle tange, der forbinder den østlige del af Sydals med Kegnæs); under denne retræte afskød et dansk batteri fra højdedraget ved Mintebjerg flere granater ind mod Majbølgård og Høruphav. Præstegården blev ramt, dog uden at blive synderlig skadet, men præsten fandt efterfølgende endnu varme granatstykker, der var gået igennem et udhus. På den nærliggende Majbølgård slap de med en række knuste ruder, men hele ti forsagere blev senere opsamlet på området. En mindre del af den danske styrke søgte mod Høruphav, hvor den fra udskebningsbroerne blev overført til de mange dampskibe, pramme og joller, der blev taget på slæb og sejlet til Østerby på Kegnæs for videre transport til Fyn.

I Høruphav fandt to danske soldater deres skæbne. Da preusserne forfulgte de vigende danske styrker, berettes det om den ene, at han, da fjenden nærmede sig, søgte tilflugt i en svinestald i en lille lade i et af de

Foto: Anton Marckmann.

små kapellaniinderster ved bygaden tæt på Hørup Hav. Han gik imidlertid ud af sit skjul og overgav sig. Alligevel blev han skudt og fandt sin død her. Preusserne begravde ham tæt ved hegnet mod bygaden (Havbo). I 1902 blev graven flyttet over på den modsatte side af gaden, hvor det blev indhegnet af seks fag støbejernsgitter (der i dag trænger til 'en kærlig hånd'), og mindestenen blev udstyret med en oval marmorplade, hvor man læser:

**Minde over Menig N.C. Christensen
af Thisted Amt, 10. Inf. Rgt. 2. Komp.
No. 577, falden den 29. Juni 1864
og jordet her.**

Graven er fredet og passes pietetsfuldt af de beboere, i hvis have graven ligger.

Gravstedet på Havbo i Høruphav.

Om den anden soldat berettes, at han tæt på havnen (ved Thorshøj) kæmpede mod de omringende preussiske soldater, som han angreb med oppløst bajonet. Han nægtede at overgive sig og blev dødelig ramt af en kugle i panden. Den preussiske kaptajn skal have bebrejdet sine folk, at de ikke skånedes den tapre mands liv. Han blev ikke begravet på det sted, hvor han faldt, men blev jordfæstet lidt derfra indhyllet i sin kappe og med tornysteret som hovedpudder. Her satte preusserne et trækors på graven og malede med kridt ordene:

**Hier ruht ein tapferer Däne,
gefallen am 29. Juni 1864.**

Senere blev der rejst en granitsten med marmorkors, omgivet af fire fag smedejernsgitter. På stenens forside blev i 1937 på museuminspektør ved Sønderborg Museum Jens Rabens initiativ opsat en sort tavle med poleret forside, hvor der står:

**Her hviler Menig Nr. 350 af 10. Reg.
2. Komp. Ludvig Hansen, født 1841 i
Haderslev. Han faldt som den sidste i
Kampen på Als d. 29. Juni 1864.**

Den fredede grav, der passes af lokale, ligger tæt på den i 1932 åbnede landevej til Sønderborg. Fra vejsiden fører en lille trappe med seks trin ned til graven, der nu ligger tæt ved alfarvej.

I Lambjergsned, et par hundrede meter fra den nys omtalte grav, findes i

en skrænt tæt ved vejen et tysk minde, sat 1865 over en preussisk premierløjtnant, som også faldt den 29. juni 1864. Om hans død berettes, at han kom ridende ned ad bakken, da han blev ramt i brystet af et skud fra en dansk skarpskytte. Stenen er en aflang granitsten med en indskrift, som lyder:

**Hier fiel der Premier Lieutenant BAER
vom 5. Westf.(älischen) Inf.Regt.
No.53. am 29. Juni 1864.**

Dette gravminde er under bevågenhed af Volksbund Deutsche Kriegergräberfürsorge, der har en aftale med grundens ejer om at føre tilsyn med stenen.

De ovenfor omtalte episoder fandt sted tidlig formiddag den 29. juni. Snart herefter havde den sidste danske soldat forladt Høruphav, efter at broerne var blevet afbrændt.

De tropper, der spredt eller i smågrupper havde passeret Drejet på vej til Kegnæs, blev i løbet af den 29. og 30. juni 1864 udskibet til de mange dampskibe og marinefartøjer (bl.a. det store linieskib 'Frederik den Sjette'), der i stort antal var tilkaldt. Tropperne blev sejlet fra broer ved Kegnæs fyr og Østerby ud til transportskibene, og herfra gik sejladsen til kystbyer på Fyn. Fjenden holdt sig herunder stort set passiv, dels fordi der var op-

*Mindesten i Lambjergs-
ned for den faldne 27-
årige preussiske premier-
løjtnant Frantz Baer.
Han havde udmærket sig
på Dybbøl ved erobrin-
gen af skanse IV den 18.
april 1864. Efter famili-
ens ønske blev han
begravet i Mecklenburg.*

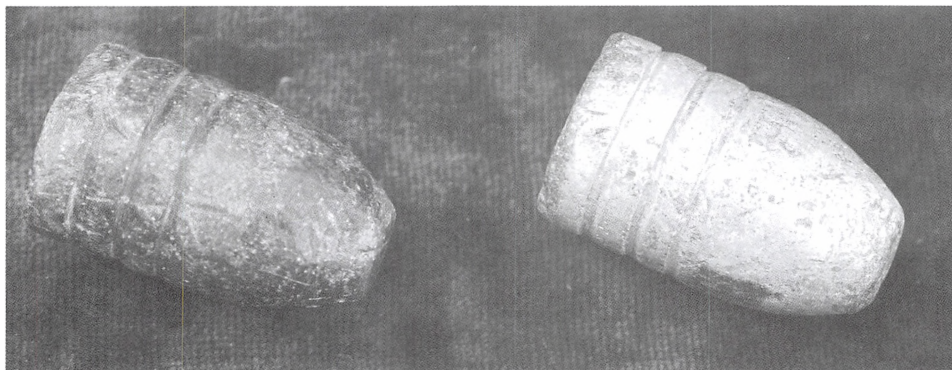

Gravstedet i Lambjergskov ved Høruphav, tæt ved den befærdede Søndre Landevej.

stillet danske kanoner på Kegnæs, der kunne beskyde Drejet, dels fordi den totale evakuering af de danske tropper var i fuld gang, så der militært intet var at vinde ved at angribe. Den 1. juli om formiddagen havde alle danske soldater forladt Kegnæs, kun efterladende de fornaglede kanoner. De danske tab på Als var i alt 3.115, nemlig 77 faldne, 236 sårede, 2.259 tilfangetagne og 543 savnede, heraf mange desertører. De preussiske styrker mistede 372 mand, heraf 84 døde. Man kan skønmæssigt anslå, at det lykkedes at evakuere ca. 9.000 danske soldater. Det sviende nederlag havde som konsekvens, at grænsen senere blev lagt ved Kongeåen. Først 56 år senere kunne Sønderjylland atter kaldes dansk område, men det er en anden historie.

Efterklange fra 1864

En tidlig morgen, den 18. august 1942, kastede en forfulgt allieret bombemaskine seks bomber, der alle faldt på Majbølgårds markområde. Én af bomberne efterlod et dybt krater i en mergelgrav, hvorfra lermasser blev slynget ud til alle sider. Dagen efter fandt ejeren af den nærliggende frugtplantage en frisk klump ler her. Han skilte den ad, og ud faldt en blykugle. Nogle år senere blev der på gården 'Paradiis', også i Hørup sogn, ved opsavning af et fældet piletræ fundet en lignende kugle, der havde boret sig ind i træet. De to blykugler, der nu opbevares sammen i privat regi, er hver 2,8 cm lange med en afladet spids. Diameteren (kalibren) er ca. 17 mm, de vejer ca. 51 g og har tre koncentriske riller på ydersiden. De svarer nøje til beskrivelsen af de

De to blykugler fra Hørup sogn, formentlig fra de danske troppers tilbagetrækning den 29. juni 1864.

projektiler, der blev anvendt i 1864 i det danske opriflede forladegevær M/1828.

Disse to blykugler og de danske soldatergrave er den dag i dag tavse vidnesbyrd om begivenheder i Hørup sogn i de sidste faser af den for Danmark så katastrofale krig i 1864. ■

Litteratur

- Liljefalk, A., og O. Lütken: *Vor sidste kamp for Sønderjylland*. Kbh. 1904.
- Raben, J.: *Fra Als og Sundeved*. 12. Hefte. Fra Hørup Sogn. Historisk Samfund for Als og Sundeved 1937.
- Adriansen, I.: *Krig og Kærlighed i 1864*. Historisk Samfund for Als og Sundeved 1998.
- Lindeberg, L.: *Krigen 1864. De så det ske*. Kbh. 1989.
- Boeck, H.: *Danske Mindesmærker og Kriegergrave i Sønderjylland*. Kbh. 1940.
- Cohen, V.: *Krigen 1864 og de Faldnes Minde*. Kbh. 1865.
- Askgaard, F., Eriksen, A., Hoff, A., Kannik, P.: *Tøjhusmuseets bog om 1864*. Kbh. 1964.
- Bjørke, S., Kiær, H.F., Norrie, J.W.G.: *Krigen 1864*. 1968.
- Faaborg, S.Aa.: *Hotel Baltic, Høruphav*. Aabenraa 1993.

- Bleibtreu, C.: *Düppel-Alsen*. Stuttgart u.år.
- Metz, C.: *En alsisk Præstegård*. I: Haderslev stiftsbog 1968.
- Leuckfeld: *Geschichte des 5. westfälischen Infanterieregiment Nr. 53*. Berlin 1910.

Kilder

- Armeens Overcommandos Dagsbefalinger. Felttoget 1864*. Kbh. Arméens felttrykkeri 1864.
- Statistiske Meddelelser angående den danske Krigsmagt*. 2. bd. Kbh. 1871.
- Den danske Lægestand 1872-1891*. Kbh. 1894.
- Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn: Årbøger* 1983, -84, -85, -88, -89, -90, -93. Landsarkivet for Sønderjylland. Hørup præstearkiv. Ab.3. Døde 1864.
- Schwensen, C.C.A. (1811-1899, præst i Hørup 1846-1892): *Optegnelser og Minde fra Hørup Præstegård i Krigsårene 1848-50 og 1864*. Hørup Lokalhistoriske Arkiv.
- Jessen, Vincent: *En Jessen familiefortælling*. Upubliceret manuskript, 2009.
- Ingeniør Vincent Jessen, 'Peberbjerg', Sydsals, og pens. overlæge Bent Misfeldt, Sønderborg, takkes for at have bidraget med oplysninger ved artiklens udarbejdelse.

Fra Als Sund til det Caribiske Hav

Af Frode Kristoffersen

Man kan stadig spadsere over den gamle pontonbro i Sønderborg, nu blot fra Willemstad til Emmastad på de Hollandske Antiller. Forfatter Frode Kristoffersen causerer over samfærdslen mellem Als og Sønderborg gennem de sidste 150 år.

ENGANG LÅ ALS OG RODEDE rundt i det sydfynske øhav, men en dag fik øen udlængsel og bevægede sig mod det sønderjyske fastland, og den var lige ved at gå i land, men så betænkte øen sig alligevel, og på den måde opstod Als Sund. Er det ikke en dejlig historie? Og med H.C. Andersen kan

man sige: Det er ganske vist.

Danmarks Radio har med Aftenshowet været frem og tilbage over sundet ad kong Christian X's bro. Det var den bro, der kom til at forbinde fastlandssiden Sundeved med Als og Sønderborg i 1930 - altså ti år efter den Sønderjyske Genforening med Danmark oven på det tyske kejserriges nederlag i 1918. Med Christian X's nye, kongelige bro sagde byen ved Als Sund farvel til den hittidige bro, som også var kongelig, det var Frederik VII's pontonbro. Pontonerne var lavet på Hauschildt skibsværft i Sønderborg. Fra 1856 lå den 230 me-

Højhattede herrer. Den danske regerings top passerer 11. juli 1920 Frederik VII's pontonbro på vej til genforeningsfesten i Dybbøl Skanser.

Foto: Museum Sønderjylland - ISL

ter lange bro mellem Sundeved nær det senere hotel Alhambra og St. Havnegade på Sønderborgsiden. Frederik VII havde et nært forhold til pontonbroen. Det var jo mens kongen stadig var hertug over Slesvig og Holsten og med sin grevinde Danner ofte besøgte borgmester Hilmar Finsen i residensen i Slotsgade i Sønderborg (i dag logebygning), inden Frederik og grevinden atter tog tilbage til deres faste hjem ved Flensborg Fjord - Lyksborg Slot. De kunne godt lide at opholde sig i Sønderjylland - her blev der ikke som i hovedstaden kikket skævt til den tidligere modehandlerske grevinde Danner.

Ligesom Christian X's bro kan løfte broklapperne, så skibe kan passere, skulle Frederik VII's bro også kunne åbnes for skibstrafikken - først med håndkraft, senere med damp og elektricitet. Der skulle være et hul på mindst 80 meter, så også de tyske krigsskibe kunne bevæge sig til og fra anlægspladsen ved den gamle tyske marinekaserne, som det kejserlige Tyskland byggede i begyndelsen af 1900-tallet. Det var en forudsætning for marinestationens placering ved Als Sund, at skibene kunne komme frem og tilbage ad sundet. Den øverste marineledelses folk fra Berlin var i Sønderborg for at sikre, at hullet i Frederik VII's pontonbro var stort nok til den maritime trafik. Dermed blev Sønderborg en af de vigtigste flådepositioner i den nordlige del af Wilhelms kejserrige. Sådan var det indtil 1920, da dansk militær efter Genforeningen rykkede ind i den gamle tyske marinekaserne, den nuværende sergentskole.

Engang var det små færger og både, der fragtede folk og fæ over Als Sund. Siden kom broerne, og de havde fra

den tidligste tid også en militær betydning. Det var under den Første slesvigske Krig, Treårskrigen, fra 1848 til 1850, og det var dengang, Dybbøl Mølle blev skudt i grus første gang.

Det hedder jo i sangteksten - tven-de gange skudt i grus, atter rejst som møllehus - efter kugleregnen i 1848 og siden hen under det store slag ved Dybbøl, 1864. Den første militære bro over Als Sund kom i Treårskrigen 1848 - det var en interimistisk bro til tropper og materiel - fra Als til fastlandet på Sundevedsiden. Det var en løjtnant fra de danske ingeniørtropper, der stod for bygningen af den midlertidige bro. Han hed Chr. Petersen, og når han skal nævnes, skyldes det, at hans bro kom til at danne mønster for projektet med Frederik VII's pontonbro i 1856.

Langt senere, i Sønderjyllands tyske tid, fik Frederik VII's pontonbro også en kort militær karriere. Det var i starten af Første Verdenskrig i 1914, den tyske generalkommando havde nemlig bestemt, at den gamle pontonbro skulle flyttes til Arnæs ved Slien, nær Kappel, hvor den skulle bruges til troppetransport over Slien.

Den 9. august 1914 blev broen skåret over i tre dele, med dampskibe blev den bragt til den sydslesvigske østkyst, og sønderborgerne gik en broløs tid i møde. Folk blev så sat over med båden 'Neptun', og gods blev læsset på en trækfærge, som blev trukket frem og tilbage over sundet med en kæde under vandet. Det hele varede dog kun 4-5 måneder, så havde kejserrigets militære chefer ikke længere brug for broen ved Arnæs. Nu kunne Sønderborg få broen igen - hvis de ellers selv ville hente den! Det skete med byrådsmedlem kaptajn C.

Byggeriet af den nuværende Queen Emma Bridge i Willemstadt blev afsluttet i 1939. I 2006-07 gennemgik broen en omfattende restaurering. Broen er 167 meter lang og 9,80 meter bred.

Christensen i spidsen for transporten, og broen nåede hjem til sin gamle plads ved Als Sund.

Folk og lastede køretøjer og postvognen fra Flensborg med prustende heste passerede over broen, og i 1920 spadserede højhattede herrer hen over pontonerne: Med statsminister Niels Neergaard i spidsen var den danske regerings top på vej til Dybbøl for at fejre den sønderjyske Genforening med Danmark. Ti år senere kom så den nye bro af jern og metal med plads til biler og jernbanespor. De gamle pontoner blev oplagret og nogle solgt til en lokal entreprenør, fortæller en bog om færger og broer over Als Sund, udgivet i anledning af indvielsen af den nye Allsundbro i 1981.

Men kan det nu også passe? På et møde i Ulkebøl forsamlingshus ved Sønderborg for nylig greb en tilhører mikrofonen. Han mente, broen var landet et andet sted på kloden. Det har nu udløst flere henvendelser - pr. tlf. og pr. brev. Og så tager vi til det Caribiske Hav nord for Sydamerika - og lander på de Hollandske Antiller. Mellem Willemstad og Emmastad lig-

I Willemstadt omtales broen kærligt som 'Swinging old Lady'.

ger en pontonbro. Den har jeg gået over mange gange, fortæller fhv. maskinmester Hans Peter Jørgensen, Posekærvej 29 i Aabenraa. Jeg sejlede for et norsk rederi, beretter maskinmester Jørgensen, og det var sømandspræsten, der fortalte, at pontonbroen egentlig stammede fra Sønderborg. I dag har en højbro overtaget den kørende trafik, men man kan stadig spadserer over Sønderborgbroen fra Willemstad. Og fra Sønderborg ringede skibssingeniør Bjørn Andersen og fortalte, at han har været på krydstogt, og på turistbureauet i Willemstad blev han spurgt, hvor han kom fra. "Fra Danmark?", gentog damen bag disken i bureauet, "ja, men vi har her en bro fra Sønderborg". - "Og der kommer jeg fra", udbrød Andersen.

Det kostede ikke Bjørn Andersen noget at passere pontonerne i Willemstad. Det gjorde det i sin tid i Sønderborg. Fem pfennig i den tyske tid, ti øre i den danske - pr. person. Mellem de Hollandske Antiller var det gratis.

Men hvordan kom Frederik VII's pontonbro fra Als Sund til det Caribiske Hav oven for den sydamerikanske kyst? Der er stadig noget at undre sig over! ■

Kunst i Tønder

Ingolf Haase: 'Kunst i Tønder. Kunstnerisk udsmykning i byens offentlige rum'.

Udgivet af Tønder Handelsstandsforening 2008. 102 sider, rigt illustreret. Indbundet. Pris 100 kr.

Lokalhistorikeren Ingolf Haase har i sin lange række af bøger og skrifter om sin hjemby udsendt denne registrant over offentligt tilgængelige kunstværker i Tønder. Den omhandler dog kun udendørs skulpturer og enkelte malerier, mens kunst under tag ikke er medtaget. Man kan således ikke læse om hverken Svend Wiig Hansens udsmykning af Kulturhusets foyer eller om udsmykninger f.eks. på rådhuset, gymnasiet eller i kirken.

Der er ligeledes kun medtaget 'signerede' arbejder af kendte kunstnere, mens anonyme (ældre) skulpturer som 'kaffenegeren' i en baggård i Skibbrogade, Herkules på Digegrevens Hus, bislagsstenene ved Humlekærren og Ceres på hjørnet ved parkeringspladsen ikke er fundet værdige til at komme med. Selv om man ikke ved, hvem der har lavet dem, er der vel i lige så høj grad tale om 'kunstnerisk udsmykning' som et springvand kreeret af Teknisk Skoles elever.

Det virker også en smule mærkeligt, at mens der skrives udførligt om Sys Hindsbos marmorrelief i gymnasiets gård, så nævnes den antikke skulptur, der står foran relieffet (og faktisk dominerer fotografiet i bogen), slet ikke.

Alligevel må det pointeres, at Haase har udført et betydeligt registreringsarbejde, som gør, at man nu ikke blot kan nyde skulpturerne rundt i Tønders gader, men også vide, hvad det er, man ser.

H.E. Sørensen

Sydslesvigkvinde

Karin Johannsen-Bojsen: 'Sydslesvigkvinde.

Et voksenliv mellem to kulturer i årene 1954-2004'. Poul Kristensens Forlag, Her-ning 2008. 496 sider, ill. Pris: 278 kr.

Bogen er opdelt i en række faser af forfatterens liv med overskrifterne: Studietiden, adjunkt på Duborg-Skolen, kom-

munalpolitiker og lyriker, ægteskab og forfatterskab, identitetsbevægelse, ej blot til pynt, lektor på Duborg-Skolen, og '60 plus'. Sammen med det første erindringsbind 'Sydslesvigpige' giver det et levende indblik i forfatterens egen tilgang til grænselandets nyere historie.

Det er ikke muligt på få linjer at yde dette store og rigt facetterede erindringsbind retfærdighed i en kort anmeldelse. Men det lønner sig at tage udgangspunkt i et citat fra forordet. Her skriver forfatteren: "Alt i alt har jeg med disse erindringer villet give et levende og så vidt muligt sandfærdigt billede af, hvad en engageret græsrod fra det dansk-tyske grænseland ... har oplevet, tænkt og følt i ånden halvdel af det tyvende århundrede". På dette grundlag ser forfatteren også sit værk som "et bidrag til en sydslesvigsk mentalitets- og kulturhistorie eller, med bogens nøgleord, som en brik til forståelsen af den sydslesvigske identitet - den, der for nogle af os er blevet et af vort livs mest lidenskabeligt inderliggjorte projekter". Det er lykkedes i fuldt omfang.

Det foreliggende erindringsværk giver bl.a. stof til identitetsdebatten - såvel i som uden for mindretallet - og forholdet til den tyske nabo. Det var her retningsgivende, da forfatteren i 1956 noterede i sin dagbog, at: "Vi trænger ikke blot til frontkæmpere, men også til brobyggere! Det skal dog ikke undervurderes, at det ofte kan være sværere at være brobygger - at forsonne modsætningerne, allermost inde i sig selv". Forfatteren fik selv i de følgende årtier rig lejlighed til at give sin mening til kende på dette område. F.eks. ved i 1981 at være ophavskvinde til, at Grænseforeningens Årbog kom til at bestå af ikke mindre end 60 uddrag af samtaler med forskellige sydslesvigere - under titlen 'Som vi ser os selv'.

Det kunne også have været titlen på denne bog. For den giver et godt indblik i dele af det danske mindretals liv og tænkemåde. Herunder også mangfoldigheden. Det virker derfor absolut nutidigt, da forfatteren i forordet til den nævnte publikation i indledningen

skrev: "Vi er forskellige, som menneskene i Danmark er det". Det førte i datiden til kritik af nogle af de interviewede, for hvem danskheden var den fælles ramme. Men det ene udelukker ikke det andet. Det kan der være grund til at erindre om, når læserbrevsdebatter giver høj sømht. sprog, identitet og sindelag. Forfatteren har selv ydet mange bidrag til identitetsdebatten - både som forfatter og som privatperson. Romanen 'Regnbuelandet' er et eksempel herpå, tilsvarende digtsamlingen 'Sindelag'.

I den foreliggende erindringsbog skriver forfatteren bl.a. - med brod mod visse rigsdanske kolleger på Duborg-Skolen anno 1973: "At se på os som om vi hele vejen igennem havde haft samme historie som en hvilken som helst egn i Danmark, og som om vi med vandtætte skodder var skilt fra det tyske samfund, som vi levede midt i, var i mine øjne simpelthen en alt for sammenspist form for 'funktionærdanskhed', som jeg kaldte den for mig selv. Fra den aften prøvede jeg endnu mere intensivt end hidtil at gå på opdagelse i 'vor egen kultur' - og dermed selve det mest væsentlige for mindretallet: dets inderste identitet".

Det blev til en identitetsøgning i skønlitteraturen, i artikler, debatter og meget mere. En forstandig essens heraf kom til udtryk i en Sankt Hans-tale i 1983, som forfatteren holdt i Store Vi. Her sagde hun bl.a.: "Ligesom Sankt Hans-festen altid er blevet ved, fordi den er blevet omfunktioneret af skiftende tiders tankesæt, vil også den sydslesvigske danskheds videre beståen netop afhænge af, at der altid findes mennesker, der tager deres nationale identitet op til revision og finder fodslag med den nye tid". Bogen er et bidrag hertil og kan anbefales til alle Sydslesvig interesserede.

Henrik Becker-Christensen

Fra opland til bydele

Gerret Liebing Schlaber: 'Fra opland til bydele. Flensborgs bymark og de indlemmede landsbyer i foto og tekst ca. 1860-1930' / 'Vom Land zum Stadtteil. Flensburgs Stadtfeld und die eingemeindeten Dörfer in

Bild und Wort ca. 1860-1930'. Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, nr. 60, Flensborg 2009. 160 sider, ill. Pris 140 kr.

Af og til glemmer vi i det danske Sønderjylland, at vi lige til 1920 i midten af det gamle hertugdømme Slesvig havde en lille storby, hvis dimensioner og byudvikling tidligt og markant overhalede alle andre byer i det danske rige mellem de to andre storcentre: København og Altona. Flensborg har derfor i en hel anden grad end andre byer haft 'forstæder', både defineret som mere eller mindre selvstændige boligbydele og defineret som områder uden for købstadens gamle administrative grænser. Det er disse forstæder, som Gerret Liebing Schlaber nu har givet deres egen historie.

I bogen, som er fortjenstfuld og konsekvent tosproget, øser Gerret Schlaber først og fremmest af sin store viden fra sin udforskning af hertugdømmet Slesvigs administrative strukturer. Steder, der i dag kun lever som navnet på en bydel, på en hengemt gade, i et enkelt skævt gammelt hus, får i bogen trukket deres linjer tilbage til landsbyer, markstrukturer, udstykninger, forsvundne herre- og frigårde, klostergods og kron-gods på en måde, så man virkelig får lyst til at gå på opdagelse i disse 'udkanter', hvor selv vi garvede flensborgfarere aldrig har været!

Til gengæld er bogen kun i begrænset omfang en egentlig byhistorie med fokus på forstæderne som kulturelt og socialt fænomen. Her giver bogen mange ansatser, som i høj grad fortjener at blive udfoldet af en byhistoriker med kendskab til komparativ byhistorie. I gennemgangen af forstædernes administrative og fysiske udvikling træder socialhistorien først og fremmest frem i beskrivelsen af de meget tidlige bebyggelser for småkårsfolk i Adelby Sogn, især de såkaldte 'hulveje'. Det er en tidlig og spændende udvikling, som kunne sættes i relation til de sene førindustrielle køb-

fortsættes side 38

Guldbrakteaten fra Bramdrup

Af Lennart S. Madsen

Den store arkæologiske undersøgelse nordvest for landsbyen Bramdrup ved Haderslev, som Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev har udført og netop afsluttet for tøjkoncernen Bestseller, har givet et righoldigt udvalg af spændende fund. Af størst videnskabelig betydning er naturligvis de tre næsten totaludgravede landsbyer fra tre forskellige perioder af historien, der fandtes inden for det udgravede areal. Det er dog også blevet til en række spændende enkeltfund. Et af de mere sjældne er en lille tynd, rund skive guldblik - en såkaldt guldbrakteat.

Den blev fundet af Amy Lewring fra Sønderjyllands Amatørarkæologer, der i samarbejde med arkæologerne var ved gennemgå et område med metaldetektor. I Sønderjylland er der kun fundet ti sådanne brakteater, men fra hele Norden kendes omkring 600 stk., så de små guldblik-plader er ikke helt sjældne. Det helt særlige ved brakteaten fra Bestseller-udgravningen er imidlertid, at det er første gang i Sønderjylland, vi kender det nøjagtige fundsted.

Ordet 'brakteat' er latin og betyder tyndt guldblik. Guldblikket er prydet med et billede, som er fremkommet ved prægning. Selve skiven er forsynet med to snoede guldråde langs randen. Oprindeligt må brakteaten have været forsynet med en øsken, men den er faldet af. Billedet forestiller en form for fabeldyr. Dyrets hoved består af et øje med en takket øjenbrynsbue og en næbformet mund. Kroppen slynger sig i S-form. For- og bagben er flettet ind i kroppens mønster. Motivet daterer brakteaten

til mellem 500 og 540 e. Kr. - slutningen af ældre germansk jernalder. De snoede, glatte guldråde langs randen er særlig typiske for brakteater, som er fremstillet i Syd- og Vestjylland samt i Slesvig og Holsten. Det er derfor meget sandsynligt, at brakteaten fra Bramdrup er fremstillet tæt ved fundstedet.

Brakteater findes spredt over store dele af Europa, men i Sydøstengland er der fundet mange af samme type, som findes i Sønderjylland. Dette er et af beviserne for, at hovedsageligt angler og saksere, men også jyder udvandrede til England netop på den tid, hvor brakteaterne blev fremstillet.

Der er stor lighed mellem den nyfundne brakteat og de brakteater, der er fundet ved Skodborg og Bevtøft, men den, der ligner mest, er en brakteat fundet i Skåne.

Brakteater findes ofte alene eller sammen med glasperler, som f.eks. brakteaten fra Skodborg. Antagelig fremstillede særligt udvalgte håndværkere det antal brakteater, der skulle bruges, hvorefter matricen, dvs. den form, som guldblikket blev trykket ned over, blev destrueret. Brakteaternes ejer kunne nu bruge dem til værn for sig selv og sine nærmeste eller som en særlig fornem gave.

Brakteaten fra Bramdrup har stor betydning, både fordi det præcise fundsted kendes, og fordi den er fundet kun små fire km fra Simmersted, hvor der i 1945 blev fundet en fornem sølvskat, som kan dateres til perioden omkring 450 e. Kr. Den er derfor med til at understrege den betydning egnen på begge sider af Haderslev Fjord havde i ældre og yngre jernalder. ■

Arkæologi Haderslev

17. jan. - 28. feb. Spor. Keramiske værker af Marlene Møller-Hansen og Sverre Tveito Holmen.

12. feb. - 28. marts Det bedste fra Bestseller-udgravningen. Se guldet, perlerne og læs historien om den store udgravning ved Bramdrup syv km vest for Haderslev.

Ehlers Lertøjssamling

1. maj - 29. aug. Renæssancens klædeskab. Klæder fra ung og gammel, rig og fattig.

Kunstmuseet Brundlund Slot

31. jan. - 12. sept. 'Sådan Set - Sønderjysk' - Museets samling af sønderjyske kunstnere vist på en ny måde.

Sønderborg Slot

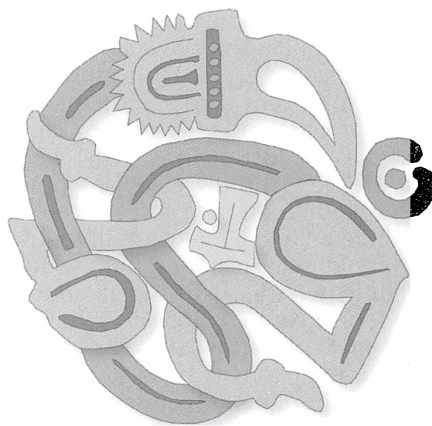
Fra 12. sept. Ny permanent hertugudstilling åbnet.

Kulturhistorie Tønder

5. dec. - 5. april Tønder Seminariums historie - primært fra 1920 til lukningen i 1989.

Kunstmuseet i Tønder

13. feb. - medio maj 'Tryk på tiden' - Danske grafikere.

Bliv løbende opdateret på

fortsat fra side 35

stæders tilsvarende småfolks forstæder. Også byplanhistorisk skimtes temaer, der fortjener et nærmere studium, især udviklingen fra den private byplanlægning (fx Duborg-området) i 1880'erne til forsøget på en egentlig byplan 1901, udført af Joseph Stübben (hvor forfatteren vist ikke helt er klar over, at Stübben var den centraleuropæiske byplanlægnings største navn, forfatter til standardværket 'Der Städtebau' 1890). Også udskiftningen af Flensborgs bymark omkring 1770 (kort side 10) fortjener en komparativ vinkel, bl.a. med undersøgelserne af dansk købstadslandbrug, udført af Den Gamle By. Så vidt jeg kan se, var opdelingen i småparceller, hørende til alle ejendomme i de fire bykvarterer, enestående og må have krævet dels former for fortsat dyrkningsfællesskab, dels været af begrænset retslig betydning, eftersom parcelstrukturen ikke har overlevet til nyere tid. Begge dele i stærk modsætning til det almindelige danske mønster, hvor udskiftningen betød en samling af jorden i rationelle marker, tilhørende en håndfuld avlsbrugergårde og nyetablerede landbrugsejendomme.

Kan 'Fra opland til bydele' på den måde ikke kaldes ægte byhistorie, er det til gengæld bogens styrke, at den systematisk har givet en lang række upåagtede og næsten historieløse steder deres fortid tilbage. Samtidig er bogen - også gennem kombinationen af gammelt og nyere billedmateriale fra centralbibliotekets righoldige Flensborg-samling - fuld af argumenter for, at de sidste spor af gamle landsbyer og bebyggelser bør bevares. Som Schlaber selv skriver (side 17): "I en tid, hvor .. man synes at tage beskyttelsen af miljøet og gamle bygninger mindre alvorligt, forekommer det des mere nødvendigt at beskæftige sig med fortidens minder i lokalområdet og gøre disse mere synlige".

Peter Dragsbo

Ærøskøbing Sygehus

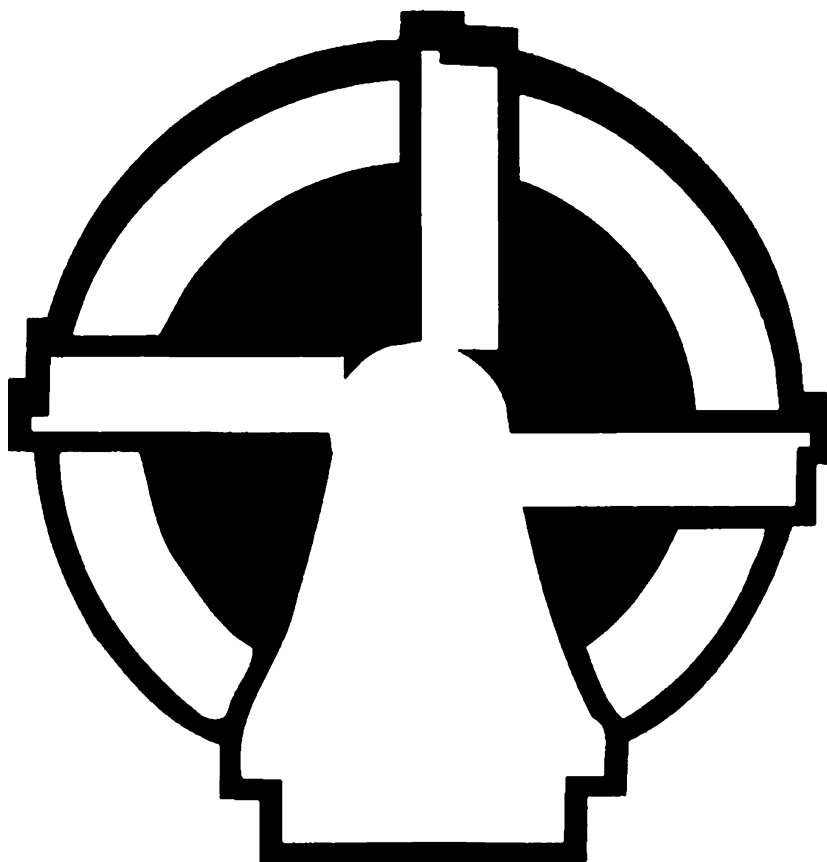
Karen Margrethe Fabricius: 'Det lille sygehus' rolle og betydning for et mindre samfund. *Ærøskøbing Sygehus 1890-2000*. Ærø Museum 2009. 120 sider, ill.

Pris 230 kr.

Karen Margrethe Fabricius' bog om Ærøskøbing Sygehus indeholder en detaljeret, alsidig og veldokumenteret fremstilling af et stykke sygehushistorie i Danmark fra 1890'erne til vore dage og rummer desuden de særlige aspekter, der gør sig gældende for et øsamfund. Sygehusets oprettelse og videre udvikling tangerer hele vejen igennem de aktuelle samfundsforhold vedrørende sundhed og økonomi. De første 11 - 12 sengepladser, der blev taget i brug i 1890, udviklede sig hurtigt til stadig flere, og behandlingsafdelinger kom til. Personalet voksede fra de første tre - en læge, en sygeplejerske og en tjenestepige - til de differentierede grupper, der varetager sygehusfunktionerne i dag. Det lille sygehus i lokalsamfundet er i sig selv en stor og attraktiv arbejdsplads for de nu mange forskellige personalegrupper på dagens sygehuse, og forfatteren nævner desuden betydningen for håndværkere i lokalsamfundet, der gennem årene varetog omfattende udvidelser og nybygning. Teksten er 'krydret' med patientoplevelser og beretninger om dagligdagens hændelser og interview med ansatte, og det gør den både levende og nærværende. Som overalt i landet ramtes sygehuset på Ærø i forbindelse med kommunale reformer af politiske beslutninger, der gik den lokale befolkning imod. Trusler om nedlæggelse eller ændret funktion medførte voldsom moddemonstration og i 1988 stiftelse af Sygehusforeningen Ærø, der med stor gennemslagskraft var med til, at Ærøskøbing Sygehus fik lov til at bestå. Billederne i bogen er en sand perle af sygehushistorie. Bygninger, interiør, mennesker og situationer i deres helhed og detaljer strømmer én i møde, og ikke mindst gennem illustrationerne stifter man bekendtskab med historien i den særdeles læseværdige bog om et sygehus på en ø i Danmark.

Dagmar Bork

GRÆNSEFORENINGEN

For 150 kr. om året kan du blive medlem af Grænseforeningen. Så modtager du seks gange om året bladet GRÆNSEN samt Grænseforeningens smukke årbog. Ring eller skriv efter Grænseforeningens brochure:

Grænseforeningen
Peder Skrams Gade 5
Postboks 9074
1022 København K
Tlf. 33 11 30 63.

Du er også velkommen til at kontakte en af dine lokale formænd:

Svend Kristiansen
Østerbyvej 32
6280 Højer
tlf. 74 78 32 15

Sigrid Andersen
Rangstrupvej 20
6534 Agerskov
tlf. 74 83 31 56

Erik Heissel
Venbjerg 33
Djernæs
6100 Haderslev
tlf. 74 57 52 87

Ivan Skjoldager
Grundtvigs Allé 6
6400 Sønderborg
tlf. 74 43 19 41

Jørn Ulrik Larsen
Farverhus 112
6200 Aabenraa
tlf. 74 62 62 23

Slesvigske birker

Af Gerret Liebing Schlaber

SOM BIRK BETEGNEDE MAN underrettsdistrikter, der var mindre end herrederne og havde en anden forhistorie end landsherrens øvrige forvaltnings- og retsdistrikter. I kongeriget Danmark var et birk i de fleste tilfælde et retsdistrikt, der tilhørte en selvejende institution, altså en gejstlig eller adelig besiddelse. I de kongerigske enklaver syd for Kongeåen fandtes tre birker af gejstlig oprindelse, der fra 1661 udgjorde lensgrevskabet Schackenborg, nemlig birkerne Ballum, Møgeltønder og Lustrup. Riberhus birk var derimod kongeligt og forenede fra 1735 forskellige besiddelser under tidligere gejstlige institutioner i Ribe. Mange af disse lå spredt i hertugdømmet Slesvig. Vesterland-Før birk efterfulgte det midtaldnerlige Vester herred.

Birkerne i selve hertugdømmet var af endnu mere forskellig oprindelse. Kun Gram-Nybøl godsdistrikt blev som det eneste slesvigske område under privat patrimonialjurisdiktion i en periode betegnet som birk, andre godsjurisdiktioner ikke. De fleste underrets- og politidistrikter i hertugdømmet, der sorterede under betegnelsen 'birk', var tidligere gejstlige besiddelser. Det mest markante og største eksempel er Løgumkloster birk, der omfattede hoveddelen af det tidligere klosterområde hhv. Løgumkloster amt. Andre slesvigske retsdistrikter af denne slags var Slesvigbispens tidligere besiddelser omkring Svavsted, Rødemis, Treja og Fysing. Det er dog kun de to første, som den danske litteratur omtaler som birker eller fogderier som mange andre små distrikter. I tysk sprogbrug blev de lige som mange andre distrikter betegnet som fogderier.

Kegnæs birk har en anden historie. Da hertugen af Augustenborg i 1700-tallet

kom i besiddelse af størsteparten af Sydals, forblev området under landsherrens styre. Efter sammenlægningen med nogle andre, om end små enheder efter 1770, gik navnet Kegnæs birk i glemmebogen til fordel for områdets oprindelige betegnelse Als Sønder herred, selv om herred tidligere var væsentligt større.

Kun ét birk ved siden af Løgumkloster blev gennemgående betegnet som birk, nemlig det lille område omkring Varnæs. Kirkebyen nævnes i Kong Valdemars Jordebog som særligt kongegods, og formentlig har birkerettighederne deres oprindelse her. Det samme gjaldt størsteparten af flækken Højer, der ligeledes udgjorde et selvstændigt retsdistrikt ved siden af Højer herred. Også dette lillebitte distrikt blev endnu i 1800-tallet oftest betegnet som et birk.

En anden forklaring på Varnæs' specielle status er, at næsten hele det øvrige Sundeved blev fordelt under adelige godser i senmiddelalderen. På denne måde ville Varnæs birk være de sidste rester af det oprindelige herred. Under hertugdømmets mange delinger blev Varnæs forbundet med Aabenraa amt, men beholdt sin særlige status. I perioden 1853-76 kom det endog til at omfatte hele Varnæs sogn, efter at de usædvanligt mange forskellige adelige og kirkelige besiddelser i sognets anden landsby Bovrup fra 1777 lidt efter lidt blev forenet med birket.

Birker var altså lige som herrederne ikke nogen særlig ensartet gruppe af underrettsdistrikter. Primært kendtegnede begrebet 'birk' dog, at retsdistriktet havde en anden forhistorie end hertugdømmets gamle herreder. De sidste slesvigske birker forsvandt under retsreformen i 1867. ■